

TOOS STRENG

Gedwongen tot specialismen

Uitgevers van Franse romans in Nederland, 1790-1899*

Abstract – Most research on the reception of foreign literature takes an author-focused approach. In this article I elaborate on the opportunities created by the combination of an institutional and genre-focused approach. In the 19th century, Dutch translations of French novels were relatively rare. This is by and large explained by the fact that many Dutch readers were able to appreciate these novels in their original language. The funds of the 65 most prominent Dutch publishing houses from 1790 – 1899 indicate that, beginning in 1840, two categories of publishers can be distinguished: those which translated French novels and those that did not. Translations from French were published largely by those publishers serving the lower social class of literary society (more specifically: circulating libraries of lower social status). Most publishing houses that chose not to translate French novels did so not because such translations were superfluous but because they were deemed undesirable by the bourgeois cultural elite who believed that ‘the French novel’ should only be read by those who could read it in its original language. This changed gradually after 1870, when besides reading societies and circulating libraries a new clientele emerged: the individual buyer.

1 Ter inleiding

Dat de negentiende-eeuwse Nederlandse critici niet te spreken waren over de Franse roman, is voor literatuurhistorici geen nieuwtje. Franse romans zouden de zeden ondermijnen en een gevaar vormen voor de maatschappij. De felheid waarmee ertegen werd geageerd doet vermoeden dat er een enorme hoeveelheid Franse romans op de Nederlandse markt werd gebracht. Maar hoeveel en welke soort romans werden er eigenlijk uit het Frans vertaald en welke uitgeverijen brachten die Franse romans op de Nederlandse markt? Het is bekend dat zo vanaf 1830-1840 in Nederland het aantal romans dat jaarlijks verscheen dusdanig groot was, dat uitgeverijen gedwongen waren zich te specialiseren (Streng 2011b: 84-86). Specialiseerden de uitgeverijen zich in hun romanfonds door zich toe te leggen op vertalingen uit een of meer brontalen, in het bijzonder op vertalingen uit het Frans?¹

Om een nauwkeuriger beeld te krijgen van de positie van de uit het Frans ver-

* Dit artikel kwam tot stand met steun van de Commissie Opdrachten van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde. Ik dank Marijke Huisman voor haar commentaar.

1 De samenstelling van het romanfonds naar brontaal is uiteraard slechts één van de mogelijke vormen van specialisatie binnen het romanfonds; in een ander verband zal ik aandacht schenken aan aspecten als prijsstelling, uitvoering, de toelag op eerste drukken of herdrukken en de keuze voor mannelijke of vrouwelijke auteurs.

TABEL I Vertaalde en oorspronkelijk Nederlandse romans per vijf jaar, uitgesplitst naar eerste drukken en herdrukken

	<i>In cijfers</i>					<i>Procentueel</i>					
	<i>Eerste drukken</i>		<i>Her-drukken</i>		<i>To-taal</i>	<i>Eerste drukken</i>		<i>Herdrukken</i>		<i>Totaal</i>	
	<i>Vertaald</i>	<i>Oorspronkelijk Nederlandstalig</i>	<i>Vertaald</i>	<i>Oorspronkelijk Nederlandstalig</i>		<i>Vertaald</i>	<i>Oorspronkelijk Nederlandstalig</i>	<i>Vertaald</i>	<i>Oorspronkelijk Nederlandstalig</i>	<i>Vertaald</i>	<i>Oorspronkelijk Nederlandstalig</i>
1790-1794	75	23	6	8	112	76,5%	23,5%	42,9%	57,1%	72,3%	27,7%
1795-1799	27	10	13	1	51	73,0%	27,0%	92,9%	7,1%	78,4%	21,6%
1800-1804	72	12	7	1	92	85,7%	14,3%	87,5%	12,5%	85,9%	14,1%
1805-1809	60	14	5	0	79	81,1%	18,9%	100%	0,0%	82,3%	17,7%
1810-1814	53	15	5	2	75	77,9%	22,1%	71,4%	28,6%	77,3%	22,7%
1815-1819	83	18	13	4	118	82,2%	17,8%	76,5%	23,5%	81,4%	18,6%
1820-1824	99	13	6	5	123	88,4%	11,6%	54,5%	45,5%	85,4%	14,6%
1825-1829	85	51	15	2	153	62,5%	37,5%	88,2%	11,8%	65,4%	34,6%
1830-1834	98	52	4	4	158	65,3%	34,7%	50,0%	50,0%	64,6%	35,4%
1835-1839	164	71	5	7	247	69,8%	30,2%	41,7%	58,3%	68,4%	31,6%
1840-1844	192	85	8	6	291	69,3%	30,7%	57,1%	42,9%	68,7%	31,3%
1845-1849	263	78	8	5	354	77,1%	22,9%	61,5%	38,5%	76,6%	23,4%
1850-1854	220	90	16	15	341	71,0%	29,0%	51,6%	48,4%	69,2%	30,8%
1855-1859	216	72	30	15	333	75,0%	25,0%	66,7%	33,3%	73,9%	26,1%
1860-1864	286	66	30	21	403	81,3%	18,8%	58,8%	41,2%	78,4%	21,6%
1865-1869	359	97	64	37	557	78,7%	21,3%	63,4%	36,6%	75,9%	24,1%
1870-1874	331	105	84	44	564	75,9%	24,1%	65,6%	34,4%	73,6%	26,4%
1875-1879	337	152	99	86	674	68,9%	31,1%	53,5%	46,5%	64,7%	35,3%
1880-1884	351	189	103	82	725	65,0%	35,0%	55,7%	44,3%	62,6%	37,4%
1885-1889	444	207	113	110	874	68,2%	31,8%	50,7%	49,3%	63,7%	36,3%
1890-1894	492	230	190	131	1043	68,1%	31,9%	59,2%	40,8%	65,4%	34,6%
1895-1899	458	278	224	114	1074	62,2%	37,8%	66,3%	33,7%	63,5%	36,5%
onbekend	1		44	34	79	100%	0,0%	56,4%	43,6%	57,0%	43,0%
Totaal	4766	1928	1092	734	8520	71,2%	28,8%	59,8%	40,2%	68,8%	31,2%
					min	62,2%	11,6%	71,7%	0,0%	62,6%	14,1%
					max	88,4%	37,8%	100%	58,3%	85,9%	37,4%

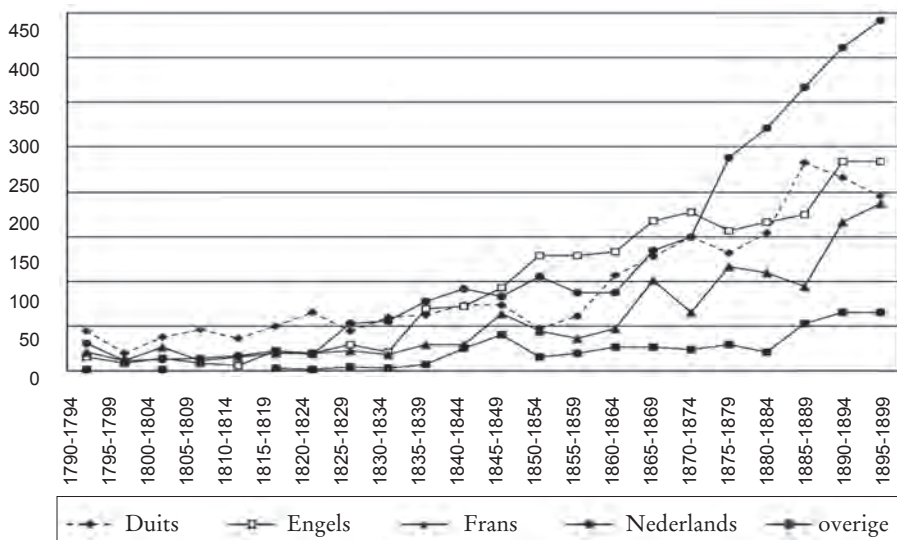
taalde roman in de periode 1790-1899 geef ik eerst een overzicht van het aantal romans (vertaald en niet vertaald) dat in de negentiende eeuw werd uitgebracht. Daarna spits ik het onderzoek toe op de uitgevers van romans. Als de keuze voor de uitgave van uit het Frans vertaalde romans inderdaad een vorm van specialisa-

tie betrof, is het de vraag wat deze specialisatie zegt over de reputatie van deze bedrijven. In hoeverre was deze keuze van invloed op wat sinds Bourdieu ‘het symbolisch kapitaal’ van uitgeverijen wordt genoemd: hun prestige en erkenning als culturele bemiddelaars? De analyse wordt uitgevoerd aan de hand van een rekenmodel dat het mogelijk maakt uitgeverijen onderling te vergelijken en historische ontwikkelingen te traceren.

2 De roman in Nederland, 1790-1899: kwantitatieve ontwikkelingen

In het totaal verschenen er in Nederland tussen 1790 en 1899 1928 eerste drukken en 734 herdrukken van oorspronkelijk Nederlandstalige romans.² Getalsmatig werden ze ver overtroffen door vertaalde werken: in dezelfde periode verschenen er 5858 vertaalde romans, waaronder 4766 eerste drukken en 1092 herdrukken.³

GRAFIEK 1 Aantal romans per vijf jaar per brontaal (inclusief herdrukken)

We zien tussen 1790 en 1899 een gestage en enorme productiestijging van het aantal romans. Tussen 1790 en 1824 verschenen er jaarlijks zo'n vijftien à twintig eerste drukken van romans. De grens van vijftig romans werd voor het eerst overschreden in de periode 1840-1844, toen er gemiddeld 55 romans per jaar op

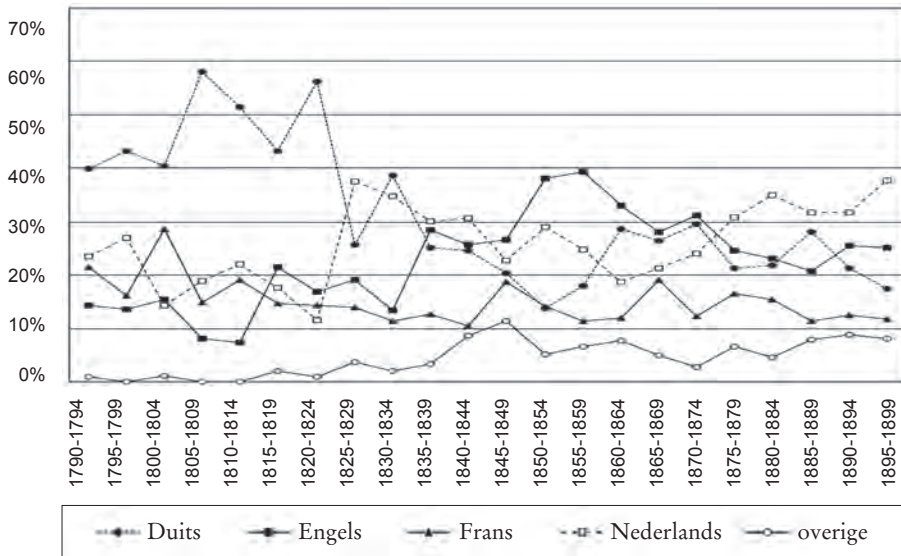
² Zie voor de selectie van het materiaal: Streng 2011a. Bij het onderzoek is gebruik gemaakt van de 'Database Streng', die in de loop van 2012 op DBNL beschikbaar komt. Peildatum van de database: april 2011. Voor alle duidelijkheid: het gebruik van 'harde cijfers' mag niet verbloemen dat er in de periode 1790-1899 romans zullen zijn uitgegeven die nog niet in de database zijn opgenomen, bijvoorbeeld omdat ze niet zijn opgenomen in de Brinkman, mijn belangrijkste bron. Ik reken echter met de resultaten alsof ze het totale aanbod uitmaakten.

³ Van zestien titels (veertien eerste drukken en twee herdrukken) is het niet duidelijk of het al dan niet om vertalingen gaat. Deze zestien titels zijn hier en in Tabel 1 buiten beschouwing gelaten.

de markt werden gebracht. De grens van honderd romans werd veertig jaar later overschreden en aan het einde van de eeuw kwamen er jaarlijks bijna 150 romans uit. Alle talen blijken in die stijgende trend te delen.⁴

Dat de talen echter niet in gelijke mate in de stijging deelden, wordt duidelijk bij een nadere beschouwing van het percentage dat de verschillende categorieën bijdroegen aan de totale titelproductie.

GRAFIEK 2 Eerste drukken van romans per vijf jaar per brontaal, als percentage van de totale titelproductie van eerste drukken per vijf jaar

Tussen 1790 en 1825 schommelde het aandeel van de uit het Duits vertaalde romans tussen de veertig en bijna zestig procent en tot 1835 werd de markt voor vertaalde romans gedomineerd door vertalingen uit het Duits. Met recht spreekt Inger Leemans (2009) over de Duits-Nederlandse ‘vertaalmachine’ die in de decennia rond 1800 zorgde voor een gestage aanvoer van vertalingen (niet alleen van romans overigens). Na 1835 zette echter een al even gestage daling in en rond het midden van de jaren vijftig was slechts zo’n vijftien procent uit het Duits vertaald. In het tweede kwart van de negentiende eeuw vergrootten de romans van Scott en Dickens de belangstelling voor romans uit het Engelse taalgebied en na 1835 nam de Engelse roman de leidende positie over. Tussen 1860 en 1899 ontlieden de percentages van de uit het Duits en het Engels vertaalde romans elkaar niet veel.

Het aandeel van de oorspronkelijk Nederlandstalige roman schommelde tussen twaalf (1820-1824) en achtentwintig procent (1895-1899). Opvallend is de stijging van het aandeel oorspronkelijk Nederlandstalige romans in de tweede helft van de jaren twintig: van twaalf procent tussen 1820-1824 naar zevenentwintig procent tussen 1825-1829. Daarna nam het aandeel oorspronkelijk Nederlandstalige romans weer af en in de periode 1860-1864 werd met negentien procent een nieuw

4 De 29 titels waarvan de brontaal niet bekend is, zijn niet verwerkt in grafiek 1 en 2.

dieptepunt bereikt. Na 1864 trad weer een stijging op en vanaf 1875 is één op de drie romans oorspronkelijk Nederlandstalig.⁵

Het aandeel van de romans die waren vertaald uit ‘de overige talen’ was – met uitzondering van de periode 1845-1849 toen er relatief veel Zweedse romans werden vertaald – nooit hoger dan tien procent. Opvallend laag is echter het aandeel van de uit het Frans vertaalde romans. Dit schommelde gedurende de gehele periode tussen de tien en twintig procent. Wat werd er uit het Frans vertaald?

3 De Franse roman: het aanbod

Om het Nederlandse aanbod aan vertaalde Franse romans nader te kunnen karakteriseren, onderscheid ik binnen het aanbod zes groepen: de sentimentele roman, de realistische roman, de politieke roman, de ‘roman gai’, amusementslectuur en de anti-realistische romans.⁶ De sentimentele romans die tot 1830 het Franse aanbod bepaalden, hadden bij de Nederlandse critici en verhandelars nooit veel reacties losgemaakt. Na 1830 en zeker na 1840 keerden de critici zich agressief tegen de Franse roman waarvan (zie Bijlage, Tabel 5) de productie in de jaren veertig in vergelijking met het eraan voorafgaande decennium was verdubbeld en die met schrijvers als Victor Hugo en Eugène Sue een ongekeerde populariteit bereikte. Dat juist de Franse roman de steen des aanstoots werd, was niet alleen het gevolg van diens plotseling groeiende populariteit in (zoals critici bezorgd vaststelden) brede lagen van de bevolking. De afkeer werd sterk gevoed door de nieuwe weg die de Franse roman sinds het begin van de jaren dertig met schrijvers zoals Stendhal en Balzac was ingeslagen en die zou leiden tot wat de literatuurgeschiedenis is ingegaan als ‘de realistische roman’.⁷ Deze realistische roman brak radicaal met de veelal door vrouwen geschreven sentimentele romans, die tussen 1815 en 1830 de Franse markt en het Nederlandse aanbod domineerden. Omdat de realistische roman door de critici al snel werd beschouwd als het prototype van ‘de Franse roman’ ga ik wat uitvoeriger in op de verschillen tussen de realistische roman en de sentimentele roman. In de sentimentele romans stonden uitgesproken, vaak aristocratische helden en heldinnen tegenover slechteriken van mannelijke en vrouwelijke kunne, die met elkaar spraken of correspondeerden in een sterk geïdealiseerde taal die veraf stond van het gewone taalgebruik. De personages bewogen zich in besloten of omsloten ruimten als ‘een ontvangstkamer’ of ‘een tuin’, die alleen in algemene termen (smaakvol, mooi) werden beschreven. In de sentimentele roman stond het lijden van de hoofdpersonen centraal. Dat lijden, veelal het gevolg van conflicten tussen de maatschappelijke plicht en individuele verlangens,

5 De eerste in Nederland verschenen uitgaven van Vlaamse auteurs als Henri Conscience en August Snieders heb ik als een eerste druk aangemerkt. Incidenteel zijn in *Brinkman's Catalogus* ook in Indonesië verschenen titels opgenomen. Het gaat vrijwel altijd om uitgaven die in samenwerking met een Nederlandse uitgeverij tot stand zijn gekomen. Ik heb de titels meegeteld bij de in Nederland gevestigde uitgeverij. Titels die door samenwerkende uitgeverijen werden uitgegeven, heb ik alleen meegeteld bij de eerstgenoemde uitgeverij.

6 Dit overzicht is opgesteld met een specifiek doel en pretendeert uiteraard niet een volledig overzicht te geven van de geschiedenis van de Franse roman in de negentiende eeuw.

7 De typering en onderlinge vergelijking van de sentimentele en de realistische roman zijn gebaseerd op Cohen 1977.

tussen de plicht de maatschappelijke orde te bewaken (vaak teruggebracht tot de plicht de familiebelangen in het oog te houden) en de plicht van het individu gelukkig te zijn en dus het hart te volgen, maakte de personages 'interessant', zette ze 'belang' bij (Cohen 1997: 56-57). 'Interesse', meegevoel bij de lezer, kon volgens deze opvatting alleen ontstaan wanneer de personages die compassie, die sympathie waardig waren (Kloek 1981: 124). Een dergelijk 'belang' speelde in de realistische kunstopvatting geen rol.

De realistische kunstopvatting was niet gericht op voelen maar op weten. Het ging niet om het lijden van één individu, maar om een beschrijving van wat 'het sociale' werd genoemd: het weefsel van het dagelijkse leven, inclusief de politiek, economische processen en de alledaagse rituelen. In de Franse realistische romans ontmoeten we gewone individuen die proberen hun weg te vinden in een gedetailleerd beschreven materiële wereld zonder zekerheden, in een ruimte die door wegen en rails, door kranten en boeken zowel materieel als intellectueel in open verbinding staat met de rest van de wereld. Dergelijke realistische romans vroegen om een radicaal nieuwe leeshouding. De lezers moesten niet mee-voelen, maar mee-leren met de personages. Zij leerden, als Frédéric Moreau, de hoofdpersoon in Flauberts *L'éducation sentimentale* (1866), dat de contradictie tussen individuele vrijheid en het collectieve goed noodzaakte tot manipulatie en compromis, dat wie wilde leven en overleven in de wereld van de negentiende eeuw moest beschikken over sociale vaardigheden die in de gangbare christelijke zedenleer nu niet bepaald hoog stonden aangeschreven (Cohen 1997: 60). In de woorden van de gezaghebbende Nederlandse criticus Jan ten Brink: Flaubert is 'als kunstenaar het meest réaliste, als denker het meest materialist – en te zââm de meest pessimistische, de meest misanthropische schrijver der jongere Fransche romantiek [lees: romans, TS]' (Ten Brink 1870: 77).⁸ *Illusions perdues*, een romanreeks van Balzac die verscheen tussen 1836 en 1843, mag een programmatische titel worden genoemd. De anti-idealistische, materialistische levensvisie van de Franse realisten vormde tot ver in de negentiende eeuw voor de Nederlandse critici een steen des aanstoots en – vooruitlopend op de resultaten van mijn onderzoek – de werken van de realisten werden dan ook nauwelijks vertaald. Neem de drie belangrijkste realistische auteurs: Balzac, Stendhal en Flaubert. Van de zeer vruchtbare romanschrijver Balzac werd slechts één roman vertaald: in 1837 verscheen *De plattelandsgeneesheer*, de vertaling van *Le médecin de campagne*. In 1854 werden door K. Fuhri twee verhalen van Stendhal vertaald uitgebracht (*Mina von Wangel, en San Francesco a Ripa*). De eerste Nederlandstalige uitgave van werk van Flaubert verscheen in 1896, toen Louis Couperus bij zijn vaste uitgever L.J. Veen de vertaling uitbracht van enkele fragmenten uit Flauberts prozagedicht *De verzoeking van den H. Antonius*. Pas zestig jaar na verschijnen – in 1917 – verscheen de eerste Nederlandse vertaling van Flauberts roman *Madame Bovary* uit 1857.

Aanvankelijk waren echter lang niet alle nieuwere Franse schrijvers cynisch en pessimistisch. In de jaren veertig, een periode die in ideologische roerigheid vergelijkbaar is met de jaren zestig van de twintigste eeuw, deed zich een nieuw verschijnsel voor: de politisering van de roman. Eugène Sue, die met zijn spannende avonturenromans de *Wandelende jood* en *Verborgenheden van Parijs* bestsellers

8 Geciteerd naar: Streng 1995b: 205.

schreef, gebruikte zijn romans om de lezers de ogen te openen voor het lijden van het volk. Zijn politieke romans waren gelardeerd met kritische maatschappijanalyses waarin zijn socialistische overtuiging onverbloemd doorklonk. Sue's romans werden aanvankelijk in Nederland door vele critici enthousiast begroet omdat zijn politieke romans als model konden gelden voor de roman van de toekomst. Het enthousiasme was echter kortstondig. In 1848 braken overal in Europa opstanden uit en de Franse romans werden verantwoordelijk gehouden voor het ontstaan van de revolutiestemming. De wonden die de Franse Revolutie had geslagen, waren in de jaren veertig min of meer geheeld, maar door de gebeurtenissen in 1848 herleefde de angst voor de Franse revolutiegeest. De politieke roman werd veroordeeld en vanaf eind 1848 werd alles dat Frans was met groot wantrouwen bejegend (Streng 1995a: 12-18).

Wat kwam er na 1830 nog meer uit Frankrijk behalve de cynische realistische en de idealistische socialistische roman? De Fransen hadden niet alleen een reputatie hoog te houden op het gebied van materialistische opvattingen (de verfoeide achttiende-eeuwse Verlichtingsdenkers hadden al laten zien hoever de Fransen daarin kon gaan) en van revolutionaire gezindheid. Een andere Franse specialiteit was de libertijnse roman, de roman met een hoog 'oh la la'-gehalte. In de negentiende-eeuwse 'roman gai' was minder expliciete sex te vinden dan in de Franse achttiende-eeuwse pornografische romans – volgens David Coward (1997: 78) niet eens zozeer door censuur maar door een groeiend conservatisme bij het publiek – en de negentiende-eeuwer Paul de Kock, decennialang de belangrijkste leverancier van dit type roman, schreef dan ook veeleer over een wereld waarin geld en overspel het handlingsverloop bepaalden. Zijn scabreuze humor was op het randje, maar dat maakte juist de bekoring ervan uit.

Daarnaast leverde Frankrijk sinds 1830 romans die het beste samengenomen kunnen worden onder de noemer 'amusementslectuur': romans die in het verleden speelden (Alexandre Dumas), in de lucht of onder water (Jules Verne) of in een exotische streek als het door buffels, wrede Indianen en dappere cowboys bevolkte Amerika (Gustave Aimard). In sommige romans (de voorgangers van de twintigste-eeuwse *policier*) speelde misdaad de hoofdrol (Vidocq, Ponson du Terrail). De romans konden in de hogere kringen spelen (Xavier de Montépin) of in de kringen van de arme Savoyards (Hector Malot). Het aanbod was gevarieerd, maar belangrijker is wat de auteurs gemeenschappelijk hadden: het waren broodschrijvers, auteurs die geen hoger doel voor ogen stond dan een goed belegde boterham te verdienen en de deels al uit de achttiende-eeuwse eeuw stammende romanclichés (list en bedrog, buitenechtelijke kinderen en geheime familiebanden, verdwijningen, reizen naar exotische streken, enzovoorts) met vrucht te exploiteren. Binnen deze groep romanschrijvers werd door de Nederlandse critici in de tweede helft een scherp onderscheid gemaakt: voor de romans van auteurs als Dumas, Vidocq, Montépin en Ponson du Terrail konden de critici weinig waardering opbrengen; de werken van Gustave Aimard, Jules Verne en Hector Malot werden echter geprezen als onschuldige amusementslectuur.

Ten slotte: ook in Frankrijk rees verzet tegen de teneur van de realistische roman. Schrijvers zoals Émile Souvestre, Octave Feuillet, Alphonse Karr en, wat later, Erckmann-Chatrian, Gustave Droz en Alphonse Daudet zetten zich in hun werken nadrukkelijk af tegen de realistische (en later de naturalistische) zedenleer

en maatschappijvisie. Deze anti-realistische en anti-naturalistische Franse schrijvers konden bij de Nederlandse critici en verhandelars op een enthousiast onthaal rekenen.

4 De vijftienzig belangrijkste uitgevers van romans

Om de vraag te kunnen beantwoorden of uitgevers zich bij de samenstelling van hun romanfonds specialiseerden in een bepaalde brontaal of brontalen en of het oordeel van de critici over de Franse romans invloed had op hun beleid, moet eerst worden bepaald wie de belangrijkste Nederlandse uitgevers van romans waren. Bij de 8536 romans die tussen 1790 en 1899 in Nederland verschenen, waren 920 uitgeverijen betrokken.⁹ Daaronder waren vele 'kruimeldieven': 623 uitgeverijen gaven ten hoogste vier titels uit; 353 ervan kwamen niet verder dan één roman. Daartegenover staan vijftien uitgeverijen die honderd of meer titels uitbrachten.

TABEL 2 Aantal titels/aantal uitgeverijen

<i>Aantal titels</i>	1	2-4	5-9	10-14	15-19	20-29	30-39	40-49	50-74	75-99	100-149	150-199	>200
<i>Aantal uitgeverijen</i>	353	270	113	60	18	41	19	14	12	5	10	3	2

Ik richt het onderzoek op de vijftienzig Nederlandse uitgeverijen die tussen 1790 en 1899 dertig of meer romans uitgaven, een ondergrens die is gekozen omdat voor statistische bewerkingen veelal een corpusgrootte van ten minste dertig wordt aangehouden. Deze vijftienzig uitgeverijen gaven in het totaal 4671 titels uit, en waren dus samen verantwoordelijk voor ruim vijfenvijftig procent van het totale romaanbod.

In Tabel 3 geef ik per uitgeverij het aantal vertaalde en oorspronkelijk Nederlandstalige romans, uitgesplitst naar eerste drukken en herdrukken, en – als basis voor de bespreking van de opbouw van dit specifieke fondsdeel – een uitsplitsing naar brontalen (vertaald uit het Duits, Engels, Frans en uit de 'overige talen') en een kolom waarin de romans worden genoemd waarvan de brontaal onbekend is. Tot slot volgen – in cijfers – het aantal oorspronkelijk Nederlandstalige romans, uitgesplitst naar eerste drukken en herdrukken en – in percentages – het aandeel Nederlandse romans per fonds.¹⁰ Als het percentage is berekend op basis van een corpus kleiner dan dertig (de statistisch belangrijke grens) is de waarde cursief afgedrukt; percentages die voldoen aan de statistische vereisten zijn vet afgedrukt.

⁹ Van 78 titels kon de uitgever niet worden vastgesteld. Deze titels zijn in Tabel 2 buiten beschouwing gelaten. Soms werden uitgaven uitgebracht door meer uitgeverijen, waarbij het niet altijd vaststaat of er sprake was van een gelegenheidscombinatie van twee of meer uitgeverijen of van een juridische entiteit. Bij titels die door een gelegenheidscombinatie werden uitgegeven, heb ik alleen de eerste uitgeverij meegeteld.

¹⁰ Om uitgeverijen in deze en volgende tabellen gemakkelijker terug te kunnen vinden, zijn de tabellen geordend op het beginjaar van de periode van werkzaamheid en wordt bij de bespreking van de verschillende uitgeverijen steeds de periode van werkzaamheid genoemd. Bij de berekeningen zijn de romans waarvan de brontaal niet bekend is, buiten beschouwing gelaten.

Onderaan de tabel worden de minimum- en maximumwaarden afgedrukt, waarbij de cursief afgedrukte waarden uiteraard buiten beschouwing zijn gelaten.

Een opmerking vooraf: in de tabel komen sommige namen in verschillende gedaanten voor. Zo werd François Bohn, als uitgever van romans werkzaam vanaf 1792, in 1819 voortgezet als De Erven F. Bohn en werd P.N. van Kampen, bij wie de eerste roman in 1841 uitkwam, in 1873 voortgezet als P.N. van Kampen & Zn. Ik behandel bedrijven na een naamswijziging als afzonderlijke entiteiten. Pas wanneer is gebleken dat er sprake is van een zekere continuïteit in het beleid kunnen dergelijke uitgeverijen als een eenheid worden opgevat.¹¹ En, wellicht ten overvloede: uitgeverijen die zich specialiseerden in romans kwamen niet voor. Romans vormden dus slechts een deel van het fonds van de uitgeverijen en de door mij gegeven ‘periode van werkzaamheid’ betreft uitsluitend de jaren waarin de betreffende uitgeverij romans uitgaf.¹²

De lijst bevat uitgeverijen uit de gehele periode 1790-1899, al is, zoals te verwachten, het merendeel van de 30+-uitgeverijen actief in de tweede helft van de negentiende eeuw. De duur van de perioden van werkzaamheid loopt zeer uiteen. De Haagse uitgever Henri J. Stenberg, bijvoorbeeld, gaf binnen vijf jaar 37 titels uit. Bij de Haarlemse uitgeverij De Erven F. Bohn verschenen 144 titels, maar De Erven F. Bohn deed daar ruim tachtig jaar over.

Om de opbouw naar brontalen van een bepaald romanfonds te kunnen beoordelen, moet uiteraard rekening worden gehouden met het tijdvak waarin de betreffende uitgeverij werkzaam was. Tabel 4 geeft een overzicht van de samenstelling van het romanfonds per uitgeverij, zowel in absolute cijfers als in percentages. In Tabellen 5 en 7 zijn de gegevens af te lezen over het aantal eerste drukken en herdrukken per vijf jaar per brontaal, in absolute cijfers en in percentages van de titelproductie.¹³

In Tabel 9 geef ik een overzicht van de 30+-uitgeverijen, geordend naar periode van werkzaamheid, met een karakterisering van de opbouw van het romanfonds. De aanduidingen ‘geen’ (o) en ‘uitsluitend’ (+++) behoeven geen toelichting. Daarnaast gebruik ik drie categorieën om de cijfers over de percentages van het betreffende fonds (Tabel 4) te relateren aan de periode van werkzaamheid (Tabel 6 en 8). Als het verschil groter is dan vijftien en kleiner is dan dertig procent spreek ik van ‘relatief veel’ (+) of ‘relatief weinig’ (-). De karakterisering ‘sterk accent’ (++) gebruik ik als het aandeel van romans uit een bepaalde brontaal ten minste dertig procent hoger is dan gemiddeld in de periode van werkzaamheid.¹⁴ Om een voorbeeld te geven: François Bohn werkte in de periode 1790-1819. Uit Tabel

11 Ik maak een uitzondering voor de Amsterdamse uitgeverij Holdert, die in eenzelfde periode door elkaar ‘Holdert’ en ‘Holdert & Co’ gebruikte. De uitgaven hebben dezelfde prijzen en zijn – voorzover ik uitgaven in handen heb gehad – in vergelijkbare (industriële) banden uitgegeven.

12 Voor een eerste indruk van de activiteiten van de verschillende uitgeverijen wende men zich tot Bibliopolis (<http://www.bibliopolis.nl>) waar per boekhandelaar/uitgever een (vaak onvolledige) opgave van activiteiten en periodieke uitgaven is te vinden. Wanneer en in hoeverre uitgevers zich specialiseerden naar genres (poëzie, schoolboeken, kranten, historische werken, enz.) onttrekt zich vooralsnog aan mijn waarneming.

13 Tabellen 4-8 zijn opgenomen in de Bijlage.

14 De referentiewaarden zijn berekend op basis van perioden van vijf jaar. De samenstelling van het fonds van een uitgever, bijvoorbeeld, die werkzaam was tussen 1832 en 1848 is vergeleken met referentiewaarden op basis van de periode 1830-1849.

TABEL 3 De uitgeversfondsen: samenstelling naar brontaal

Werkzaam als uitgever van romans			Eerste drukken					Herdrukken					Totaal		Oorspr.	
			Vertaald.					Vertaald.					Vertaald.		Nederl.	
			Brontaal					Brontaal							talig	
van-tot	Vestigings-plaats	Naam	Duits	Engels	Frans	overige talen	Onbekend	Duits	Engels	Frans	overige talen	Onbekend	Eerste drukken	Herdrukken	Eerste drukken	Herdrukken
1790-1816	Amsterdam	Johannes Allart	11	3	9			2	2	1			23	5	1	3
1790-1820	Amsterdam	Gerbrand Roos	17	5	12			4	1	2			34	7	1	
1792-1818	Haarlem	François Bohn	33	5	3			2		2			41	4	13	3
1818-1853	Amsterdam	J.C. van Kesteren	53	12	20	3		8	1	3	1		88	13	43	1
1819-1899	Haarlem	Erven F. Bohn	21	73	4	12		1	7		1		110	9	20	5
1820-1849	Amsterdam	G.J.A. Beijerinck	3	9	1					1			13	1	15	2
1823-1853	Amsterdam	Gebr. Diederichs	7	12	4								23		10	
1824-1848	Groningen	W. van Boekeren	8	22		6		1	1		2		36	4	9	3
1830-1871	Amsterdam	J.M.E. Meijer	12	7	1	1		1	1				21	2	34	9
1831-1874	Amsterdam	Hendrik Frijlink	10	20	1	1		4	1				32	5	2	
1836-1883	Deventer	A. ter Gunne	86	35	13	11		11	3		1		145	15	4	
1838-1872	Amsterdam	J.D. Sijbrandi	2	54		2							58		2	
1841-1868	Amsterdam	H. Thompson	3	2	28	1							34		8	1
1841-1873	Amsterdam	P.N. van Kampen	10	94	1	3			14				108	14	9	4
1842-1864	Haarlem	A.C. Kruseman	5	27		6		2	11				38	13	3	1
1845-1865	Amsterdam	Wed. L. v. Hulst & Zn	2	34	1	4			2				41	2		
1846-1873	Sneek	Van Druten & Bleeker	6	41		3			17		2		50	19	3	
1846-1899	Schiedam	H.A.M. Roelants	14	16	20			7	46	2	8		50	63	49	44
1850-1873	Amsterdam	B. Eisendrath	52	1	35	5				2			93	2	10	2
1850-1878	Amsterdam	Gebr. Kraaij	4	28					1				32	1	9	4
1851-1880	Leiden	D. Noothoven van Goor	13	12	8	1		1	3		1		34	5	15	
1852-1881	Amsterdam	W.H. Kirberger	5	61	2			1	25	1			68	27	1	2
1853-1887	Rotterdam	G.W. van Belle	9	4	10	6	2						31		11	5
1854-1887	Amsterdam	Gebr. Binger	8	16	2	2							28		8	1
1855-1879	Arnhem/ Den Haag	D.A. Thieme	15	5		1							21		47	59
1856-1895	Leiden	A.W. Sijthoff	2	4				5	5		1		6	11	51	93
1857-1866	Amsterdam	Wed. D. Kunst	9	3	10	2		2		3	2		24	7	1	1
1858-1897	Den Haag	Gebr. Belinfante	2	20	3				9				25	9	6	
1859-1899	Haarlem	Erven Loosjes	14	67	1	4	1		7				87	7	10	
1860-1899	Dordrecht	J.P. Revers	10	3	2	3					1		18	1	40	16
1861-1872	Leiden	Van den Heuvel & Van Santen	2	3	24					13			29	13	2	
1865-1893	Leiden	De Breuk & Smits	14	14	4				1				32	1	4	1
1865-1893	Nijmegen	H.C.A. Thieme	10	22	1	3							36		6	2
1865-1897	Den Haag	M. Nijhoff													11	24
1865-1898	Amsterdam	IJ. Rogge	20	1		5		9					26	9	1	
1865-1898	Zutphen	W.J. Thieme & Co	5	11	1	5			5				22	5	4	1
1866-1885	Den Bosch	Henri Bogaerts	2	1	6		1						10		20	3
1868-1898	Alkmaar	P. Kluitman	20	1		4		1		1			25	2	13	
1869-1890	Rotterdam	J. Bergé	14		32			1	1	13			46	15		14
1869-1899	Leiden	S.C. van Doesburgh		9		6					1		15	1	19	
1869-1899	Amsterdam	L.J. Veen	8	9		1		9	1				18	10	30	12

<i>Werkzaam als uitgever van romans</i>			<i>Eerste drukken</i>					<i>Herdrukken</i>					<i>Totaal</i>		<i>Oorspr. Nederl. talig</i>	
			<i>Vertaald. Brontaal</i>					<i>Vertaald. Brontaal</i>					<i>Vertaald.</i>			
<i>van-tot</i>	<i>Vestigings-plaats</i>	<i>Naam</i>	<i>Duits</i>	<i>Engels</i>	<i>Frans</i>	<i>overige talen</i>	<i>Onbekend</i>	<i>Duits</i>	<i>Engels</i>	<i>Frans</i>	<i>overige talen</i>	<i>Onbekend</i>	<i>Eerste drukken</i>	<i>Herdrukken</i>	<i>Eerste drukken</i>	<i>Herdrukken</i>
1872-1887	Arnhem	H.W. van Marle	15		1	2							18		14	1
1872-1897	Schoonhoven	S.&W.N. van Nooten	3	3				2	2				6	4	14	6
1873-1899	Amsterdam	P.N. v. Kampen & Zn	12	52		16	1	2	19		1		81	22	73	41
1874-1898	Arnhem	P. Gouda Quint	37	28	2	4		48		1			71	49	24	
1875-1899	Sneek	J.F. van Druten	21	22	2	4		19	4				49	23	16	1
1876-1886	Arnhem	J. Rinkes Jr.	13	9		4		1	1				26	2	6	
1876-1894	Den Bosch	G. Mosmans Sen.	12	3	19	1	4	1	1			1	39	3	8	5
1877-1895	Arnhem	J. Minkman	10	8	3	2			10				23	10	29	9
1878-1896	Den Bosch	Kath. Illustratie	17	6	22		2						47		11	3
1878-1897	Rotterdam/ Amsterdam	Jac's G. Robbers		5	17					18			22	18	2	1
1879-1883	Den Haag	Henri J. Stemberg	1	3	1					3			5	3	19	10
1880-1899	Amsterdam	Holdert (& Co)	53	54	20	1	1	1					129	1	2	
1881-1899	Rotterdam/ Amsterdam	Elsevier			16				6	130			16	136	29	14
1883-1898	Arnhem/ Nijmegen	Gebr.E.&M. Cohen	12	17	4			85	20	1			33	106	2	4
1884-1897	Amsterdam	A. van Klaveren	21	7	10	1	1			4			40	4	8	4
1884-1899	Amsterdam	Wilms & Co	1	5	16					15			22	15	1	1
1885-1888	Den Haag	Charles Ewings													13	30
1886-1899	Amsterdam	N.J. Boon	17	18	9	3		8	4	1			47	13	16	1
1886-1899	Rotterdam	D. Bolle	14	6	4			20	17	15	2		24	54	1	61
1888-1899	Leiden	A.H. Adriani	6	1		23		1			2		30	3	5	
1892-1899	Den Haag	"Nederland"	2		17					21			19	21		
1892-1899	Utrecht	H. Honig	3	11		6			5				20	5	18	
1892-1899	Amsterdam	H.J.W. Becht		10		4			2		1		14	3	22	3
1893-1899	Amsterdam	Loman & Funke	4	6	2	3							15		16	2

6 blijkt dat in die jaren 211 eerste drukken verschenen van oorspronkelijk Duits-talige romans; voor de oorspronkelijk Engelstalige, Franstalige en uit de 'overige talen' vertaalde romans liggen de cijfers op respectievelijk 65, 90 en 2, terwijl er 92 oorspronkelijk Nederlandstalige romans werden uitgebracht. Omgerekend als percentages van het totaal aantal eerste drukken betekent dit dat 45,9 procent van de romans uit het Duits was vertaald, 14,1 procent uit het Engels, 19,6 procent uit het Frans en 0,4 procent uit de 'overige talen'. Eerste drukken van oorspronkelijk Nederlandstalige romans vormden twintig procent. Bij François Bohn bestond 61,1 procent van het fonds uit vertalingen van Duitstalige romans. Dat is ruim vijftien procent meer dan de referentiewaarde (45,9 procent) en vandaar dat deze uitgeverij het teken 'relatief veel' (+) voor vertalingen uit het Duits heeft gekregen. Volgens deze systematiek is het fonds van iedere uitgeverij onderzocht.¹⁵

¹⁵ Het aantal romans waarvan de brontaal onbekend is, is zo klein en deze romans zijn dusdanig over de uitgeverijen verspreid dat het niet zinvol is deze categorie in Tabel 9 op te nemen.

TABEL 9 Karakterisering van de romanfondsen per uitgeverij volgens de opbouw naar brontalen, gerelateerd aan de periode van werkzaamheid

		<i>Eerste drukken naar brontalen</i>							<i>Herdrukken naar brontalen</i>						
<i>Vestigings- plaats</i>	<i>Naam</i>	<i>van-tot</i>	<i>totaal</i>	<i>Duits</i>	<i>Engels</i>	<i>Frans</i>	<i>Nederlands</i>	<i>overige talen</i>	<i>van-tot</i>	<i>totaal</i>	<i>Duits</i>	<i>Engels</i>	<i>Frans</i>	<i>Nederlands</i>	<i>overige talen</i>
Amsterdam	Johannes Allart	1790-1816	24						1792-1802	8					
Amsterdam	Gerbrand Roos	1790-1820	35			+	-	o	1799-1819	7					
Haarlem	François Bohn	1792-1818	54	+				o	1792-1819	7					
Amsterdam	J.C. van Kesteren	1818-1853	131						1819-1835	14					
Haarlem	Erven F. Bohn	1819-1899	130		+				1823-1897	14					
Amsterdam	G.J.A. Beijerinck	1820-1849	28						1823-1842	3					
Amsterdam	Gebr. Diederichs	1823-1853	33					o		o					
Groningen	W. van Boekeren	1824-1848	45		+	o			1833-1854	7					
Amsterdam	J.M.E. Meijer	1830-1871	55		-		++		1839-1874	11					
Amsterdam	Hendrik Frijlink	1831-1874	34		+		-		1840-1856	5					
Deventer	A. ter Gunne	1836-1883	149	++			-		1860-1879	15					
Amsterdam	J.D. Sijbrandi	1838-1872	60	-	++	o	-			o					
Amsterdam	H. Thompson	1841-1868	42	-	-	++			1852	1					
Amsterdam	P.N. van Kampen	1841-1873	117	-	++		-		1842-1870	18					
Haarlem	A.C. Kruseman	1842-1864	41		++	o	-		1845-1870	14					
Amsterdam	Wed. L. v. Hulst & Zn	1845-1865	41	-	++		o		1858-1860	2					
Sneek	Van Druten & Bleeker	1846-1873	53		++	o	-		1848-1875	19					
Schiedam	H.A.M. Roelants	1846-1899	99				+	o	1847-1898	107		+	-		
Amsterdam	B. Eisendrath	1850-1873	103	+	--	+	-		1866-1876	4					
Amsterdam	Gebr. Kraaij	1850-1878	41		++	o		o	1862-1877	5					
Leiden	D. Noothoven v. Goor	1851-1880	49						1864-1877	5					
Amsterdam	W.H. Kirberger	1852-1881	69	-	++		-	o	1860-1883	29					
Rotterdam	G.W. van Belle	1853-1887	42		-				1882-1894	5					
Amsterdam	Gebr. Binger	1854-1887	36		+				1869	1					
Arnhem/ Den Haag	D.A. Thieme	1855-1879	68		-	o	++		1855-1884	59	o	o	o	+++	o
Leiden	A.W. Sijthoff	1856-1895	57	-	-	o	++	o	1860-1897	104		-	o	++	
Amsterdam	Wed. D. Kunst	1857-1866	25						1861-1866	8					
Den Haag	Gebr. Belinfante	1858-1897	31	-	++			o	1875	9					
Haarlem	De Erven Loosjes	1859-1899	97		++		-		1892-1896	7					
Dordrecht	J.P. Revers	1860-1899	58		-		++		1880-1897	17					
Leiden	Van den Heuvel & Van Santen	1861-1872	31	-	-	++	-	o	1861-1869	13					
Leiden	De Breuk & Smits	1865-1893	36				-	o	1874-1887	2					
Nijmegen	H.C.A. Thieme	1865-1893	42		+		-		1892-1893	2					
Den Haag	M. Nijhoff	1865-1897	11	[o]	[o]	[o]	+++	[o]	1866-1896	24	[o]	[o]	[o]	+++	[o]
Amsterdam	IJ. Rogge	1865-1898	27			o			1877-1890	9					
Zutphen	W.J. Thieme & Co	1865-1898	26						1888-1894	6					
Den Bosch	Henri Bogaerts	1866-1885	30	-	-		++	o	1876	3					
Alkmaar	P. Kluitman	1868-1898	38	+	-	o			1871-1872	2					
Rotterdam	J. Bergé	1869-1890	46		o	++	o	o	1850-1895	29					

<i>Vestigings- plaats</i>	<i>Naam</i>	<i>Eerste drukken naar brontalen</i>							<i>Herdrukken naar brontalen</i>						
		<i>van-tot</i>	<i>totaal</i>	<i>Duits</i>	<i>Engels</i>	<i>Frans</i>	<i>Nederlands</i>	<i>overige talen</i>	<i>van-tot</i>	<i>totaal</i>	<i>Duits</i>	<i>Engels</i>	<i>Frans</i>	<i>Nederlands</i>	<i>overige talen</i>
Leiden	S.C. van Doesburgh	1869-1899	34	o		o	+		1892	1					
Amsterdam	L.J. Veen	1869-1899	48			o	++		1892-1899	22					
Arnhem	H.W. van Marle	1872-1887	32	+	o				1888	1					
Schoonhoven	S. & W.N. v. Nooten	1872-1897	20			o			1871-1899	10					
Amsterdam	P.N. v. Kampen & Zn	1873-1899	154	-		o	+		1873-1899	63	-		o	+	
Arnhem	P. Gouda Quint	1874-1898	95	+					1877-1897	49	++	o	-	o	o
Sneek	J.F. van Druten	1875-1899	65						1871-1897	24					
Arnhem	J. Rinkes Jr.	1876-1886	32	+		o			1879-1885	2					
Den Bosch	G. Mosmans Sen.	1876-1894	47		-	+	-		1880-1894	8					
Arnhem	J. Minkman	1877-1895	52				+		1880-1894	19					
Den Bosch	Kath. Illustratie	1878-1896	58			+	-	o	1885	3					
Rotterdam/ Amsterdam	Jac's G. Robbers	1878-1897	24						1873-1898	19					
Den Haag	Henri J. Stemberg	1879-1883	24						1880-1883	13					
Amsterdam	Holdert (& Co)	1880-1899	131	+	+		--		1890	1					
Rotterdam/ Amsterdam	Elsevier	1881-1899	45	o	o	+	++	o	1880-1899	150	o		++	--	o
Arnhem/ Nijmegen	Gebr. E.&M. Cohen	1883-1898	35		+		-	o	1880-1899	110	++		-	--	o
Amsterdam	A. van Klaveren	1884-1897	48	+			-		1884-1895	8					
Amsterdam	Wilms & Co	1884-1899	23						1884-1899	16					
Den Haag	Charles Ewings	1885-1888	13	[o]	[o]	[o]	[+++]	[o]	1884-1899	30	o	o	o	+++	o
Rotterdam	D. Bolle	1886-1899	25						1852-1899	115					
Amsterdam	N.J. Boon	1886-1899	63						1887-1899	14					
Leiden	A.H. Adriani	1888-1899	35		-	o	-	++	1891-1896	3					
Den Haag	"Nederland"	1892-1899	19				[o]		1892-1896	21				[o]	
Amsterdam	H.J.W. Becht	1892-1899	36	o		o	+		1894-1899	6					
Utrecht	H. Honig	1892-1899	38			o			1886-1898	5					
Amsterdam	Loman & Funke	1893-1899	31				+		1898	2					

Van dertien uitgeverijen is het corpus eerste drukken te klein om er zinvol uitspraken over te kunnen doen en zijn de regels leeg.¹⁶ Slecht vijf uitgeverijen die aan de 30+-eis voldoen, kunnen 'gemiddeld' worden genoemd: bij hen is het fonds dusdanig opgebouwd dat het procentuele aandeel per brontaal niet meer dan vijftien procent afwijkt van het gemiddelde per brontaal in de periode van werkzaamheid. Het gaat om de Amsterdamse uitgeverijen J.C. van Kesteren (1818-1853), Gebroeders Diederichs (1823-1853) en N.J. Boon (1886-1899), de Leidse uitgeve-

¹⁶ Ik heb een uitzondering gemaakt voor Martinus Nijhoff en Charles Ewings, de uitgeverijen die alleen oorspronkelijk Nederlandstalige romans uitgaven, en voor Uitgevers-maatschappij 'Nederland' (1892-1899), een van de twee uitgeverijen die alleen vertaalde romans uitbracht

rij D. Noothoven van Goor (1851-1880) en de in Sneek gevestigde uitgeverij J.F. van Druten (1871-1899).

Tot 1840 was het aantal romans dat werd vertaald uit de 'Overige talen' dusdanig klein, dat het feit dat uitgeverijen geen romans in deze categorie uitgaven niet betekenisvol kan worden genoemd. Dat de Groningse uitgever W. van Boekeren (1824-1854) géén uit het Frans vertaalde werken in zijn fonds had, is echter wel betekenisvol. Het tekent namelijk het begin van een duidelijker profilering van de uitgeversfondsen: bij negentien uitgeverijen die vanaf 1830 werkzaam waren, staat bij de eerste drukken het teken '++', dat wil zeggen dat het procentuele aandeel van romans uit een bepaalde brontaal bij die uitgeverij tenminste dertig procent hoger lag dan gemiddeld in de periode van werkzaamheid. Ook het aantal 'nullen' loopt na 1830 gestaag op.

Bij vijf van de negen uitgeverijen die dertig of meer herdrukken van romans uitgaven, zien we bij die herdrukken een sterk accent op romans uit een bepaalde brontaal: A.W. Sijthoff (1860-1897) en P.N. van Kampen & Zn (1873-1899) richtten zich overwegend op oorspronkelijk Nederlandstalig werk; Elsevier (1880-1899) legde zich toe op uit het Frans vertaalde romans; de Arnhemse uitgever P. Gouda Quint (1877-1897) en de in Arnhem en Nijmegen gevestigde Gebr. E. & M. Cohen (1880-1898) gaven opvallend veel herdrukken uit van romans die uit het Duits waren vertaald; D.A. Thieme (1855-1884) gaf uitsluitend herdrukken uit van oorspronkelijk Nederlandstalige romans.¹⁷

Terug naar de eerste drukken. Een sterk accent op Duitstalig werk zien we alleen bij de Deventer uitgeverij A. ter Gunne (1836-1883). Het aantal uitgeverijen dat zich uitgesproken toelegde op de uitgave van oorspronkelijk Nederlandstalig werk is groter. Naast Mart. Nijhoff (1865-1897) en Charles Ewings (1884-1899) zien we bij zeven uitgeverijen een sterk accent op oorspronkelijk Nederlandstalige romans: bij de Amsterdamse uitgeverij J.M.E. Meijer (1830-1871), bij D.A. Thieme (1855-1879) – hierboven al genoemd omdat hij uitsluitend herdrukken uitgaf van oorspronkelijk Nederlandstalige romans –, bij de Leidse uitgeverij A.W. Sijthoff (1856-1895) die zich zowel bij de eerste drukken als bij de herdrukken sterk toelegde op de uitgave van niet-vertaald werk, en bij J.P. Revers uit Dordrecht (1860-1899), de katholieke uitgeverij Henri Bogaerts uit Den Bosch (1866-1885), L.J. Veen uit Amsterdam (1869-1899) en de aanvankelijk in Rotterdam gevestigde uitgeverij Elsevier (1881-1899), die in 1886 naar Amsterdam verhuisde. Na 1865 richtten twee uitgeverijen zich uitsluitend op de uitgave van oorspronkelijk Nederlandstalige romans. De eerste uitgeverij (J.M.E. Meijer) die zich sterk richtte op niet-vertaalde romans was werkzaam vanaf 1830. De overige zeven uitgeverijen met opvallend veel aandacht voor oorspronkelijk Nederlandstalig werk startten hun activiteiten na het midden van de jaren vijftig.

De Leidse uitgeverij A.H. Adriani (1888-1899) verdient een afzonderlijke bespreking. Maar liefst 23 van de 35 eerste drukken uit het fonds, dus ruim 65 procent, behoren tot de categorie 'overige talen', terwijl de referentiewaarde voor de 'overige talen' in de jaren 1885-1899 uitkomt op 8,3 procent. Adriani's roman-

17 Zoals uit Tabel 9 blijkt, kunnen de perioden van werkzaamheid als uitgever van eerste drukken of van herdrukken per uitgeverij aanzienlijk verschillen. Afhankelijk van de context geef ik achter de naam van de uitgeverij de totale periode van werkzaamheid, de periode dat een uitgever eerste drukken uitgaf of het tijdperk waarin de uitgeverij herdrukken op de markt bracht.

fonds bevat vier uit het Deens, één uit het Fins, vijf uit het Italiaans, twee uit het Noors, één uit het Russisch, twee uit het Spaans en acht uit het Zweeds vertaalde romans, en daarmee zijn de belangrijkste 'overige talen' genoemd.¹⁸

Terwijl het percentage uit het Engels vertaalde romans tussen 1835 en 1860 al relatief hoog lag (zie Grafiek 2) zien we tussen het einde van de jaren dertig en het midden van de jaren zestig opmerkelijk veel uitgeverijen die met hun eerste drukken nog ten minste dertig procent boven dit toch al hoge gemiddelde uitkwamen: vijf Amsterdamse uitgeverijen – J.D. Sijbrandi (1838-1872), P.N. van Kampen (1841-1873), De Wed. L. van Hulst en Zn (1845-1865), Gebr. Kraaij (1850-1878), W.H. Kirberger (1852-1881) –, de in Haarlem gevestigde A.C. Kruseman (1842-1864) en De Erven Loosjes (1859-1899), de Sneekse uitgeverij Van Druten & Bleeker (1846-1873) en de Gebroeders Belinfante uit Den Haag (1858-1897). In het totaal negen uitgeverijen legden zich dus in het bijzonder toe op romans die uit het Engels waren vertaald. Een aantal van deze uitgeverijen was nog lang na 1865 actief, maar, opvallend genoeg, zien we bij geen enkele uitgeverij die na 1865 voor het eerst een roman uitgaf, een dergelijk sterk accent op uit het Engels vertaalde romans.

In het algemeen blijkt dat de trend tot profilering naar brontalen, die in de jaren dertig inzette, na 1870 sterk afnam. Bij zestien van de achttien uitgeverijen die na 1870 voor het eerste een roman uitbrachten, ontbreekt een sterk accent. Elsevier (1881-1899) en Adriani (1888-1899) zijn de uitzonderingen. Bij uitgeverijen die hun activiteiten als romanuitgever begonnen tussen 1830 en 1870 liggen de verhoudingen heel anders: bij 19 van de 29 uitgeverijen die dertig of meer eerste drukken uitgaven en tussen 1830 en 1870 als romanuitgever startten, zien we een sterke profilering door de keuze van de brontaal.

Tot slot de uit het Frans vertaalde romans, een categorie met opvallende uitslagen in vergelijking met de andere brontalen. Vooraf zij opgemerkt dat bij de uit het Frans vertaalde romans de categorie 'relatief weinig' (-) ontbreekt omdat voor die kwalificatie een verschil van ten minste vijftien procent is vereist, terwijl de referentiewaarden vrijwel altijd lager zijn dan vijftien procent. Veel belangrijker is echter dat we bij de oorspronkelijk Nederlandse romans en bij de uit het Duits en Engels vertaalde romans nooit meer dan drie maal een 'o' zien, terwijl er maar liefst zestien uitgeverijen zijn die meer dan dertig eerste drukken uitbrachten maar geen enkele uit het Frans vertaalde roman uitgaven: als eerste G.J.A. Beijerinck (1820-1849) en als laatste H.J.W. Becht (1892-1899).¹⁹ Uit de analyse van de uitgeversfondsen naar brontaal blijkt dat de meeste Nederlandse uitgeverijen tussen 1830 en 1875 de keuze maakten om juist wel of juist niet uit het Frans vertaalde romans uit te geven. De vraag is nu wat deze keuze betekende voor de reputatie van de betreffende uitgeverij.

18 De categorie 'Overige talen' bevat tussen 1790-1899 in het totaal 432 titels, en is als volgt opgebouwd: vertaald uit het Bulgaars (2); Chinees (2); Deens (52, waaronder 9 herdrukken); Fins (2); Fries (1); Grieks (1); Hebreeuws (1); Hongaars (6); IJslands (1); Italiaans (85, waaronder 6 herdrukken); Latijn (1); Noors (46, waaronder 6 herdrukken); Oud-Grieks (3, waaronder één herdruk); Pools (6); Portugees (4); Russisch (37); Spaans (25, waaronder 3 herdrukken) en Zweeds (157, waaronder 19 herdrukken).

19 Nijhoff en Ewings zijn hier buiten beschouwing gelaten.

5 De uitgevers van Franse romans

Het sterke verzet tegen 'de Franse roman' vanaf de jaren dertig leidde in de jaren veertig en zeker na 1848 tot een tweedeling bij de uitgeverijen: zij die wel en zij die géén vertalingen van Franse romans uitgaven. Wie uit het Frans vertaalde romans uitgaf, richtte zich op de onderkant van de markt en we zien na 1840 twee uitgeverijen die zich specifiek op deze nichemarkt richtten: H. Thompson (1841-1868) en B. Eisendrath (1850-1876).²⁰ Maar is mijn stelling niet te boud geformuleerd? Er staan in de lijst toch ook verschillende uitgeverijen die noch een 'o' noch een '++' hebben staan? Om mijn stelling te staven, is het noodzakelijk meer in detail in te gaan op titels die verschenen bij uitgeverijen die in 1830 of later één of meer uit het Frans vertaalde romans op de markt brachten.

Onder de uitgeverijen die wel uit het Frans vertaalde romans uitgeven zijn er vijf met een sterke ideologische identiteit. De katholieke uitgeverijen G.W. van Belle (1853-1894), Henri Bogaerts (1866-1885), G. Mosmans Sr. (1876-1894) en De Katholieke Illustratie (1878-1896) zullen niets op de markt brengen dat niet door de index is goedgekeurd. Bij W.H. Kirberger (1852-1883) verschenen tussen 1852 en 1886 98 romans die in de NCC overwegend niet als romans, maar als 'christelijke lectuur' blijken te zijn gecatalogiseerd. Deze streng protestants-christelijke uitgever nam in zijn fonds alleen werk van geestverwanten op. Bij al deze ideologisch georiënteerde uitgeverijen konden de lezers ervan uitgaan dat de uitgevers wisten wat ze deden en dat ze niet beducht hoefden te zijn iets zedenondermijnerds aan te treffen.

J.M.E. Meijer (1830-1874), Hendrik Frijlink (1831-1874) en De Wed. L. van Hulst en Zn. (1845-1865) gaven slechts één uit het Frans vertaalde roman uit en deze vertalingen verschenen respectievelijk in 1835, 1844 en 1846, dat wil zeggen voordat het vernietigende oordeel over de Franse roman algemeen werd aanvaard. Er zijn zes uitgeverijen die na 1850 slechts één uit het Frans vertaalde roman uitgaven. In twee gevallen gaat het hierbij om romans die weliswaar uit het Frans zijn vertaald, maar niet uit Frankrijk komen. Bij P.N. van Kampen (1841-1873) verscheen in 1854 een vertaling van een roman van Felix Bungener, een bekende calvinistische theoloog uit Zwitserland; bij de de Arnhemse uitgeverij H.W. van Marle (1872-1888) verscheen in 1875 een werk van de Belgische auteur Émile Leclercq. En de overige vier? De Erven Loosjes uit Haarlem (1859-1899) durfde het in 1867 aan een vertaling uit te geven van *Antoniëlla*, een roman van de alom geprezen Franse dichter De Lamartine, van wie het voorstelbaar is dat zijn roman als een uitzondering werd behandeld. Die ene herdruk van een Franse roman die in 1871 uitkwam bij P. Kluitman uit Alkmaar (1868-1898) was een herdruk van *Elisabeth, of de edele bannelingen* van Mevrouw Cottin, waarvan de eerste Nederlandse vertaling in 1809 was verschenen. Twee confraters waagden aan het begin van hun loopbaan een kansje. J.P. Revers (1860-1899) gaf in 1860 één uit het Frans vertaalde roman uit (de tweede verscheen pas in 1881) en W.J. Thieme & Co

²⁰ Bergé uit Rotterdam (1850-1895), de uitgeverij die later nog in diverse rechtzaken verwikkeld zou raken om zijn pornografische uitgaven, gaf pas in 1869 voor het eerst een uit het Frans vertaalde roman uit. Nop Maas (1998) rekent ook de vertalingen van Paul de Kock tot de pornografische romans. Brinkman's *Repertorium* rubriceert ze echter niet als 'Erotische en obscene literatuur', maar noemt ze in de rubriek: 'Vertaalde romans en verhalen'. Zie over het belang van Brinkmans *Repertorium* voor Database Streng ook noot 22.

(1865-1868) waagde zich in 1868 aan de vertaling van een roman van ene Urbain Oliver, een werk dat volgens de ondertitel ‘een dorpsverhaal’ was en daarmee tot een genre behoorde dat als veel minder bedreigend ervaren werd dan de roman.

Daar tegenover stonden uitgeverijen die vele uit het Frans vertaalde romans uitgaven en zich duidelijk op de onderkant van de markt richtte: de al genoemde H. Thompson (1841-1868) en B. Eisendrath (1850-1876) en, later in de eeuw, de Rotterdamse uitgeverij J. Bergé (1850-1895), die tussen 1869 en 1890 in het totaal 45 uit het Frans vertaalde romans uitgaf, de Wed. D. Kunst (1857-1866) – dertien vertalingen uit het Frans tussen 1861 en 1866 – en de drie Amsterdamse uitgeverijen die in de laatste twee decennia van de negentiende eeuw optraden: Holdert (1880-1899), A. van Klaveren (1884-1897) en Wilms & Co (1884-1899); zij gaven respectievelijk twintig, tien en 31 uit het Frans vertaalde romans uit.

Daarnaast is er een groep uitgeverijen die uitsluitend onschuldig geachte amusementslectuur uitgaf van auteurs zoals Gustave Aimard en Jules Verne, Gabriel Ferry en Paul d'Ivoy. De namen van Aimard en Verne zou je in een bespreking van negentiende-eeuwse romans wellicht niet verwachten. Hun werken zouden in de twintigste eeuw immers als kinderboeken, preciezer gezegd, als jongensboeken worden geclassificeerd. In de negentiende-eeuwse *Repertoria* op Brinkman werden ze echter niet onder de ‘Kinderwerkjes’, maar bij de ‘Romans’ ondergebracht.²¹ Wanneer je de romans van Verne en Aimard niet zou meerekenen, zou het aantal uit het Frans vertaalde romans fiks afnemen: Jules Verne (in het totaal 185 uitgaven, waaronder 42 eerste drukken) en Gustave Aimard (in het totaal 144 titels, waaronder 84 eerste drukken) zijn tussen 1790 en 1899 met afstand de meest uitgegeven Franse auteurs. Tussen 1860 en 1899 vormden hun werken te samen ruim 37 procent van het totale titelaanbod van de uit het Frans vertaalde romans.

Elsevier (1880-1899) gaf tussen 1880 en 1899 146 uit het Frans vertaalde romans uit: 122 titels van Jules Verne (acht eerste drukken en 116 herdrukken), 22 titels van Aimard (acht eerste drukken en veertien herdrukken) en twee eerste drukken van Paul d'Ivoy. Jac's Robbers uit Rotterdam (1873-1898) gaf in het totaal vijftientwintig uit het Frans vertaalde romans uit; al die romans zijn geschreven door Jules Verne. Alle 38 uit het Frans vertaalde romans die verschenen bij de Haagse Uitgevers-Maatschappij ‘Nederland’ (1892-1899) zijn van de hand van Gustave Aimard. Daarnaast zijn er nog drie uitgeverijen die vrijwel uitsluitend Gabriel Ferry, Verne en Aimard uitgaven. Van den Heuvel & Van Santen (1861-1872) gaf in het totaal 37 uit het Frans vertaalde romans uit. Eenentwintig van de vierentwintig eerste drukken en twaalf van de dertien herdrukken zijn van Aimard.²² Drie van de vier eerste drukken van De Breuk en Smits (1865-1893) zijn werken van Jules Verne. Bij Henri J. Stemberg verschenen twee herdrukken van romans van Gustave Aimard en een eerste druk en een herdruk van *Alleen op de wereld* van Hector Malot, ook een negentiende-eeuwse roman die in de twintigste eeuw bij de kinderboeken terecht zou komen. Met deze vertalingen leverden deze uit-

21 Ik heb me bij de selectie van de titels laten leiden door de *Repertoria* op Brinkman's systematische catalogi, die sinds 1850 verschenen. Ik sluit niet uit dat de werken van Gustave Aimard en Jules Verne in een andere commerciële context, bijvoorbeeld in advertenties voor Sinterklaasgeschenken, werden aangeprezen als uitstekende jongenslectuur.

22 De overige eerste drukken zijn van Gabriel Ferry, Alexandre Dumas père en van het schrijversduo Erckmann-Chatrian; Gabriel Ferry werd herdrukt.

geverijen vanaf het begin van de jaren zestig gevaarloos geachte amusementslectuur voor kinderen en volwassen en wisten de uitgeverijen te ontsnappen aan het verdict over 'de Franse roman'.

Na 1875 zien we een voorzichtige omslag. Vijf uitgeverijen die al langer werkzaam waren, gaven pas na 1874 hun eerste uit het Frans vertaalde romans uit. Dit geldt voor Noothoven van Goor (1851-1880; acht eerste drukken); Gebr. Binger (1854-1887; twee eerste drukken),²³ H.C.A. Thieme (1865-1893; de enige uit het Frans vertaalde roman die deze uitgeverij uitbracht, verscheen in 1891), J.F. van Druten (1871-1899; twee eerste drukken) en P. Gouda Quint (1874-1898; twee eerste drukken en een herdruk tussen 1892 en 1895).²⁴ Dat de afwijzing van de Franse roman na 1874 minder rigide werd, blijkt ook uit de samenstelling van het fonds van drie uitgeverijen die na 1875 werden opgericht: J. Minkman (1877-1895; drie eerste drukken), N.J. Boon (1886-1899; negen eerste drukken; één herdruk) en Loman & Funke (1893-1899; twee eerste drukken). Dit overzicht maakt echter tegelijkertijd duidelijk dat bij de meeste uitgeverijen het aantal uit het Frans vertaalde romans relatief klein bleef.

Er blijven nu nog vijf uitgeverijen over waarvan moet worden bepaald of ze zich iets aantrokken van het oordeel van de culturele elite. Op de eerste plaats D. Bolle (1852-1899) en de Gebr. E. & M. Cohen (1880-1898), uitgeverijen die zich in het bijzonder toelieden op herdrukken. Bolle liet zich inderdaad niets gelegen liggen aan het oordeel van de critici; Cohen, die relatief weinig uit het Frans vertaalde romans uitgaf, deed blijkbaar wel pogingen de culturele elite niet te zeer voor het hoofd te stoten. Hoe zit het echter met Ter Gunne (1836-1883), H.A.M. Roelants (1846-1899) en de Gebr. Belinfante (1858-1897)? Bij Ter Gunne verschenen in het totaal dertien uit het Frans vertaalde romans; tien van de dertien kwamen uit tussen 1847 en 1852, dus deels na 1850. Ter Gunne had zich echter een verplichting opgelegd waar hij moeilijk onderuit kon. In 1847 publiceerde de toen nog immens populaire Eugène Sue de roman *Hoogmoed*, die werd aangekondigd als het eerste deel van een zeventalige serie, gewijd aan de zeven hoofdzonden. Het laatste deel van *Les sept péchaux*, dat was gewijd aan *Gulzigheid*, zou in 1852 verschijnen. Toen Ter Gunne in 1847 de gehele serie aanbood voor f 17,35 zal hij hebben gedacht een kaskraker in handen te hebben, maar de geschiedenis haalde hem in: uit Brinkmans Catalogus over de jaren 1833-1849, die in 1858 verscheen, blijkt dat de zeven romans te samen werden aangeboden voor de verlaagde prijs van f 4,90. Het zou me niet verbazen als een (gedeeltelijke) kopersboycot na 1850 debet was aan deze prijsverlaging. Daarnaast gaf Ter Gunne na 1850 nog vier uit het Frans vertaalde romans uit: in 1851 een historische roman van Eugène Scribe, in 1861 een roman van Octave Feuillet, een jaar later een vertaling van *Les misérables* van Hugo en in 1880 een werk van Alphonse Daudet. Veel zijn het er niet en de bejaarde Victor Hugo is in de jaren zestig in Nederland veel minder controversieel dan in zijn jonge jaren,²⁵ terwijl Octave Feuillet en Alphonse Daudet werden be-

23 Wel verscheen er in 1864 bij Binger een vertaling van Verne, maar, zoals gezegd, werden diens romans na 1860 als onschuldige amusementslectuur beschouwd.

24 Terzijde zij opgemerkt dat ook drie van de vier uit het Frans vertaalde romans van de reeds in 1819 gestarte uitgeverij De Erven F. Bohn na 1875 verschenen.

25 In de jaren dertig en veertig werd Victor Hugo verafschuwd maar in 1866 werd hij als apostel van de mensheid in Nederland onthaald (Van den Berg 1995: 121).

schouwd als Franse schrijvers die ‘on-Franse’ romans schreven. H.A.M. Roelants (1846-1899) gaf in 1846-1847 werk uit van Dumas en Sue, maar na 1850 wijzigde hij zijn beleid: in 1857 bracht hij *Gedenkboek van mijn huiselijk leven* uit van de gewaardeerde Émile Souvestre en het overgrote deel van zijn uit het Frans vertaalde fonds bestaat uit vertalingen van het werk van het schrijversduo Erckmann-Chatrian, auteurs die, als Souvestre, in de Nederlandse pers juist om hun anti-realistische houding werden geprezen.²⁶ Tot slot de Gebroeders Belinfante, die in het totaal drie uit het Frans vertaalde romans uitbrengen. De in 1857 verschenen *Het kasteel van Wildenburg, of de Spaansche muiltelingen bij het beleg van Ostende* (1604) is een historische roman van de Franstalige Belgische auteur Jules de St. Genois. In 1866 verscheen *Onze Frits*, van het, als gezegd, niet controversiële schrijversduo Erckmann-Chatrian. Ten slotte verscheen in 1868 *Prins Poedel*, de vertaling van *Le prince-caniche*, een spraakmakende en weinig vleiende sleutelroman over Napoléon III, geschreven door de Franse liberale voorman Édouard Laboulaye, de geestelijke vader van het Vrijheidsbeeld. Ook Ter Gunne, Roelants en Gebr. Belinfante bewaakten hun goede naam zorgvuldig.

De conclusie is duidelijk: na 1840 en zeker na 1850 werd de Franse roman bij de culturele elite zo streng veroordeeld, dat uitgeverijen die hun goede naam niet wilden verliezen, niet of nauwelijks uit het Frans vertaalde romans op de markt brachten. Zeker tot 1875 zien we bij de uitgeverijen grote behoedzaamheid en de meeste uitgevers zien er geheel van af uit het Frans vertaalde of, beter gezegd, uit Frankrijk afkomstige romans uit te geven. Een uitgeverij die wel Franse romans in vertaling op de markt bracht, riskeerde uitgesloten te worden uit het culturele circuit. Dit gold uiteraard niet voor uitgeverijen met een uitgesproken ideologische identiteit en ook werd een uitzondering gemaakt voor de avonturenromans van Gustave Aimard en Jules Verne, die na 1860 in groten getale op de markt werden gebracht en als onschuldig vermaak werden getolereerd. Daartegenover stonden uitgeverijen die juist hun identiteit ontleenden aan het feit dat ze veel Franse romans uitgaven en die zich nadrukkelijk profileerden als uitgeverijen die de behoefte aan vermaak en prikkeling bij het publiek wilden bevredigen.

Het uitgeven van vertalingen van Franse romans – met de bekende uitzonderingen van de avonturenromans van Verne en Aimard en enkele individuele auteurs als Erckmann-Chatrian, Feuillet, Droz, Souvèstre en Daudet – werd overgelaten aan uitgeverijen die de onderkant van de markt bedienden.

Terugkijkend op de negentiende eeuw constateerde de Leidse hoogleraar Geschiedenis der Nederlandse letterkunde Jan ten Brink, dat van de negentiende-eeuwse Franse romans ‘niets vertaald [was], dan het zeer middelmatige’ (Ten Brink 1896: 186-187). Jan ten Brink had gelijk, maar we zullen nooit zeker weten of het aan gebrek aan memorie of aan lafhartigheid moet worden geweten dat Ten Brink zijn eigen rol in dezen onvermeld laat. Vertalingen van gerenommeerde auteurs als Balzac, Stendhal en Flaubert ontbreken – als gezegd – in de negentiende eeuw vrijwel geheel. Een uitzondering moet echter worden gemaakt voor Émile Zola, na Verne, Aimard, Dumas père en Sue vijfde op de lijst van meest vertaalde Franse auteurs. Zola werd, zeker in het laatste decennium van de negentiende

²⁶ Tussen 1883 en 1892 zou H.A.M. Roelants nog een werk van de hierboven genoemde Alphonse Daudet uitbrengen en twee romans van George Ohnet.

eeuw, zowel door de culturele elite gewaardeerd als door de van Franse romans genietende lezers, waarop door de elite werd neergekeken. Zo wierp Jan ten Brink (die Zola aanvankelijk afwees) zich na 1875 op als pleitbezorger (Ten Brink/Huet 1965: 28-29). Het uitgeven van vertalingen van Zola bleef echter het zoete voorrecht van uitgeverijen aan de onderkant van de markt (Tabel 10).

Wilms & Co en A. van Klaveren zijn al eerder aan bod geweest; B. Eisendrath werd voortgezet door S. Eisendrath Bz, Eisendrath & Co en S. Eisendrath Bz & Co en J. Bergé zette zijn activiteiten voort onder de naam Artistiek Bureau. Alle genoemde uitgeverijen richtten zich op dezelfde lezers- en kopersgroep. Uitgevers van statuur lieten Zola links liggen.

TABEL 10 Nederlandse uitgevers van vertaalde romans van Émile Zola, 1884-1899

<i>Vestigingsplaats</i>	<i>Naam uitgeverij</i>	<i>Eerste drukken</i>	<i>van</i>	<i>tot</i>	<i>Her-drukken</i>	<i>van</i>	<i>tot</i>
Amsterdam	F.C. Bührmann	1	1884				
Amsterdam	S. Eisendrath Bz.	3	1889	1892			
Amsterdam	Faber & Cie	1	1889				
Amsterdam	Wilms & Co	16	1890	1899	15	1891	1899
Amsterdam	H.J. van Balen	1	1890				
Rotterdam	J.W. van Leenhoff & Zoon	2	1892	1895			
Amsterdam	Eisendrath & Co	1	1893				
Rotterdam	Artistiek Bureau [J. Bergé]	4	1894	1898	2	1894	1899
Amsterdam	Uitgevers-Maatschappij "Publicitas"	3	1895	1899			
Amsterdam	S. Eisendrath Bz. & Co	1	1895				
Rotterdam	Rotterdamsche Uitgevers-Maatschappij, vrhn. J.W. van Leenhoff & Zn.	2	1896	1898			
Amsterdam	J.C. Daniëls	1	1899				
Amsterdam	B.H. Smit	1	1899				
Amsterdam	A. van Klaveren				1	1895	
Totaal		37			18		

Zelfcensuur was bij de uitgeverijen een gangbare praktijk en die zelfcensuur ging ver. A.C. Kruseman, een typische vertegenwoordiger van de midden-negentiende-eeuwse burgerlijke liberale elite die neerkeek op de uitgevers die Franse romans in vertaling uitbrachten, was een gerenommeerd negentiende-eeuws uitgever, maar zijn invloed strekte zich uit tot ver in de twintigste eeuw. Krusemans tweedelige *Geschiedenis van den boekhandel, 1830-1880* uit 1886-1887 heeft een eeuw lang de agenda bepaald van de Nederlandse boekhistorici die schreven over de negentiende eeuw. Wie meer wil weten over uitgeverijen als J.M.E. Meijer, H. Thompson B. Eisendrath of J. Bergé zal de *Geschiedenis* echter tevergeefs openslaan: hun namen komen in Kruseman niet voor.

6 De Franse roman: voorbeeld of tegenbeeld?

‘Vanaf de Bourgondische tijd tot de huidige heeft er in Nederland een schier onafgebroken en aantoonbare haat-liefdeverhouding bestaan tot wat globaal als

“Franse cultuur” wordt aangeduid’, aldus Willem Frijhoff in ‘Verfransing? Franse taal en Nederlandse cultuur tot in de revolutietijd’. Frijhoff laat zien dat de Nederlandse houding tegenover de Franse cultuur nooit neutraal of onverschillig was en dat de Franse cultuur in het Nederlandse vertoog steeds fungeerde ‘als voorbeeld of als tegenbeeld’ (Frijhoff 1989: 594). De negentiende eeuw valt buiten Frijhoffs bestek, maar toch laat hij zich verleiden tot een uitspraak over de jaren na de revolutietijd:

Pas in de negentiende eeuw zou een grootscheepse herfransing van de elites in hun totaliteit plaatsvinden. Niet alleen ging de Franse cultuur van toen af aan het internationaal beschavingsmodel bepalen, ook werd het Frans als moderne taal verplicht in het vakkenpakket van steeds grotere groepen leerlingen opgenomen zodat optimale voorwaarden voor receptie van dat model werden geschapen (Frijhoff 1989: 607).

Ongetwijfeld zal de aandacht voor moderne talen op de scholen de kennis van het Frans hebben verbreid, maar de Hogere Burgerschool (HBS), de eerste middelbare schoolopleiding waarin uitgebreid aandacht werd geschonken aan de moderne talen, werd pas opgericht in 1864, en dan nog alleen voor jongens. Vanaf 1871 werden ook meisjes toegelaten, maar dat was bij wijze van uitzondering en na persoonlijke toestemming van de minister van Onderwijs. Pas in 1906 werd de opleiding voor beide geslachten opengesteld. Ik betwijfel dan ook of de kennis van de Franse taal zo goed was als vaak wordt verondersteld. Dit is belangrijk omdat de gangbare opvatting is, dat in de negentiende eeuw in Nederland weinig romans uit het Frans werden vertaald omdat de Nederlanders deze romans in de oorspronkelijke taal lasen. Suzan van Dijk, bijvoorbeeld, noemde de vertrouwddheid van de Nederlanders met de Franse taal onlangs nog als een van de verklaringen voor het kleine aantal vertalingen van romans van George Sand (Van Dijk 2010: 83-84; zie ook: Van Kalmthout 2008: 35). Het is echter de vraag hoeveel geloof we aan deze verklaring mogen hechten. Ik twijfel er niet aan dat de beheersing van het Frans bij een bepaalde elite goed genoeg was om romans onvertaald te lezen, maar ik denk dat de omvang van die elite wordt overschat. De volgende voorbeelden geven meer dan genoeg aanleiding om aan te nemen dat het niveau niet zo hoog was als vaak wordt aangenomen. Conrad Busken Huet was in de jaren vijftig van de negentiende eeuw als predikant verbonden aan de Waalse gemeente in Haarlem. In de ‘église Wallonne’, een kerk voor de maatschappelijke bovenlaag, was Frans de voertaal. Huet stelde in 1862 echter voor ook in het Nederlands te preken omdat het Frans voor velen van zijn geestverwanten een beletsel vormde om bij de ‘église Wallone’ te gaan kerken. En niet alleen buiten de Waalse Kerk waren er problemen: ‘Toen een collega van Huet in Leeuwarden vanaf de kansel zijn gemeente meedeelde dat hij een beroep had aangenomen van de Waalsche kerk in Leiden, werd na afloop van de dienst onder de toehoorders getwist over de vraag of hun dominee nu wel of niet zou vertrekken’ (Praamstra 2007: 289; 212). Een tegenwerping zou kunnen zijn dat het in deze gevallen gaat om gesproken Frans, en dat het lezen van Franstalige werken gemakkelijker was. Dat gold wellicht voor de oudere romans waarin materiële beschrijvingen grotendeels ontbraken en de personages met elkaar converseerden in een abstracte taal die ver afstond van het dagelijkse taalgebruik, maar in de realistische romans die na 1830 in Frankrijk domineerden, nam de gedetailleerde beschrijving van de materiële wereld een be-

langrijke plaats in en lag de taal veel dichterbij de spreektaal. Wie weet dat 'la cuisine' 'de keuken' betekent, kent nog niet alle Franse woorden voor de uiteenlopende soorten van keukengerei; wie weet wat een 'rijtuig' in het Frans is, begrijpt nog niet de namen, laat staan de connotaties van de vele typen rijtuigen waarin Flaubert de personages in *Madame Bovary* laat vervoeren. Dat er zo weinig romans uit het Frans werden vertaald was niet omdat vertalingen overbodig waren, maar omdat uitgeverijen hun goede naam niet op het spel wilden zetten. Ik denk dan ook dat Frijhoff de omvang van de groep negentiende-eeuwse Nederlanders met een goede kennis van de Franse taal overschat. Ook bij zijn veronderstelling dat de Franse cultuur in de negentiende eeuw in brede kring als beschavingsmodel werd gezien, zet ik een vraagteken.

Afgaande op het vertaalbeleid van aanzienlijke Nederlandse uitgeverijen blijkt dat 'de Franse roman' gold als een tegenbeeld, als een voorbeeld van hoe het niet moest. Vanaf 1830 en zeker in het derde kwart van de negentiende eeuw was voor uitgeverijen het *niet* uitgeven van vertalingen van uit Frankrijk afkomstige romans een minimale voorwaarde om door de culturele elite en dus door de uit de burgerij afkomstige kopers van romans serieus te worden genomen. Opvallend is daarbij de consistentie in het beleid van uitgeverijen. Vele uitgeverijen die langdurig en dus in veranderende omstandigheden werkzaam waren, hielden vast aan de keuzes die ze aan het begin hadden gemaakt.²⁷ Uit de kritieken rijst eenzelfde beeld. De 'Franse roman' gold in het grootste deel van de negentiende eeuw als een soortnaam voor verderfelijke lectuur. Mocht het midden jaren dertig nog als een nieuw inzicht gelden dat de recente Franse romans zedenondermijnend waren, tien jaar later was de vrouw die ten onder ging door het lezen van Franse romans een cliché in beeldende kunst en literatuur (afb. 1). De Franse roman werd gevaarlijk geacht voor alle (vermeend) kwetsbare groepen die volgens de toenmalige publieke opinie niet in staat waren weerstand te bieden aan de zedelijke verleiding die de Franse roman bood, dat wil zeggen voor vrouwen, voor kinderen en voor iedereen uit de lagere standen. Maar dat is niet het hele verhaal. Tegelijkertijd werd in betere tijdschriften als *De Nederlandsche spectator* uitgebreid geschreven over Franse auteurs als Flaubert, Stendhal en Zola.²⁸ De werken van deze auteurs behoorden beslist tot de verplichte geestelijke bagage van de literair geïnteresseerden die op de hoogte wilden blijven van de ontwikkelingen des tijds. Dit was echter geen reden om te verlangen dat de Franse romans werden vertaald. De lectuur bleef daardoor voorbehouden aan hen die in staat waren de werken in het Frans te lezen, dus in het algemeen aan de mannen uit de hogere standen (inclusief de burgerij).

De dubbelhartigheid in de omgang met de Franse roman laat zich fraai illustreren aan de hand van de receptie van de werken van Paul de Kock c.s.. De vertalingen van het werk van De Kock en Feydeau werden, geheel in overeenstemming met de conciliante houding die zo kenmerkend is voor het burgerlijk liberalisme van die tijd, in de pers doodgezwegen en de lectuur ervan werd gezien als een

²⁷ P.N. van Kampen, bijvoorbeeld, opgericht in 1840 en in 1873 voorgezet als P.N. van Kampen & Zoon is actief geweest tot ver in de twintigste eeuw. Ik ben benieuwd wanneer ze hun eerste uit Frankrijk afkomstige roman uitgaven.

²⁸ Zie voor de aandacht van de Nederlandse critici voor de Franse realistische auteurs bijvoorbeeld Streng 1997, passim.

Afb. 1 'De romanlezeres' (1853) van de Belgische kunstenaar Antoine Wiertz. Het duiveltje zorgt voor een gestage aanvoer van bedwelmende romans. Olie op doek. 125 x 157 cm. © Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, Brussel. Foto: J. Geleyns/www.roscaan.be.
J.P. de Keyser (1865: 51): 'Als we dien weelderigen boezem zien zwellen, dat oog drijven van Wiertz Romanlezeres, terwijl de satansklaauw haar een nieuwe roman toeschuift, dan weten we, dat ze straks de prooi zal zijn, weerloos en reddeloos, van een verderfengel, die wellust zaait om verdoemenis te oogsten'.

menselijke zwakheid waarover men het beste kon zwijgen.²⁹ Vertalingen van Paul de Kock werden via leesbibliotheken verspreid, maar alleen via de leesbibliotheken die het lagere marktsegment bedienden. Daarop wijst ten minste het aanbod van de deftige Leidse leesbibliotheek van de Gebroeders van der Hoek.³⁰ Aan het einde van de jaren vijftig waren er zes romans van Ch.P. de Kock in het Nederlands vertaald. Uit de in 1859 verschenen catalogus blijkt echter dat Van der Hoek geen enkele vertaalde De Kock heeft aangeschaft. Het levert een voorbeeld van wat Joep Leersen (1995: 116) betekenisvolle 'non-reception' heeft genoemd, want in het deel *Livres français* in de catalogus boden de Gebroeders Van der Hoek van Paul de Kock maar liefst 51 titels aan.³¹ Alleen zij die over een zekere ontwikkeling beschikten, mochten een roman van Paul de Kock lezen. Het is de mengeling van hypocrisie en paternalisme die vanouds met de katholieke kerk wordt geassocieerd maar die evenzeer kenmerkend blijkt voor de protestant-burgelijke moraal rond het midden van de negentiende eeuw.³² De hypocrisie werd trouwens in de loop van de jaren zestig met zoveel woorden onderkend:

'Fransche romans', dus beweerde onlangs een recensent in een Engelsch tijdschrift, 'worden ten onzent wel blijkbaar met onbegrijpelijk veel graagte – vooral door de dames –

²⁹ Waarmee De Kock in de Nederlandse pers overigens dezelfde behandeling kreeg als in de Franse kranten en tijdschriften (Beekman 1993: 85).

³⁰ Zie over deze leesbibliotheek Luger 1986.

³¹ *Catalogus der leesbibliotheek van Gebroeders van der Hoek*, Gemeente Archief Leiden, nr. 75253.

³² Een ander voorbeeld: Conrad Busken Huets *Brieven over de bijbel* (1857-1858) stuitte op fel verzet, niet om de inhoud per se, maar omdat onderwerpen waarover theologen in besloten kring vrijelijk mochten discussiëren, niet op straat mochten worden gebracht (Praamstra 2007: 206-208).

gelezen, maar zelden gebeurt het, dat men er openlijk van hoort spreken. Men schijnt derhalve in die lectuur zelve juist zoo veel kwaad niet te vinden, maar zich er over uit te laten, acht men minder voegzaam.' Hetgeen hier van het Engelsch lezend publiek wordt getuigd, is misschien in geen mindere mate op het Nederlandsche en wellicht ook – op andere van toepassing. [...]

Trouwens wie ook slechts in geringe mate van de voortbrengselen der nieuwe Fransche roman-litteratuur, inzonderheid der zich noemende realistische school [...] (*Feydeau* e.a.), zich op de hoogte heeft gesteld, zal eene zoodanige *retenue* niet afkeurenswaardig vinden. In een land bovendien zoo bij uitnemendheid kieschkeurig, zoo bewonderenswaardig zedelijk als het onze, in hetwelk een boek als: '*Klaasje Zevenster*', door niet weinigen als *immoreel* in den ban wordt gedaan (hoorden wij niet van directeuren van leesgezelschappen, die de preutschheid, of wil men, de kinderachtigheid zoo ver dreven van het *derde* deel in een *verzegelden* omslag te verzenden?), zou het meer dan onbetamelijk zijn, er voor uit te komen, dat men zich vaak en met innig genot aan *Balsac* [sic, TS] of *Sue*, of *Dumas Fils* pleegt te vergasten (Bruijn 1866: 501-502).

Feydeau, Balzac, Sue en Dumas fils: 150 jaar later ligt het niet voor de hand deze schrijvers in één adem te noemen. In de negentiende eeuw werden hun werken samengevoegd onder de noemer 'Fransche roman'. Voor zover de Franse roman werd gewaardeerd, werd hij niet geschikt geacht voor minder geschoolde lezers als jongeren, vrouwen en leden van de lagere klassen die de romans niet in het oorspronkelijke Frans konden lezen (of er in het Frans zo weinig van begrepen dat de kans op een slechte invloed minimaal werd geacht). Bij een grote groep van lezers stond 'de Franse roman' bekend als amusante en (hopelijk) licht prikkelende lectuur die (afhankelijk van de mate waarin de lezer zich identificeerde met het burgerlijke ideaal) al dan niet in heimelijkheid werd genoten.³³

7 De markt voor romans: kopers en lezers

De vraag is nu waarom zoveel uitgeverijen zich bij hun bedrijfsvoering lieten leiden door de opvattingen van de burgerlijke culturele elite en dus geen vertalingen van Franse romans, in ieder geval geen vertalingen van realistische romans, uitgaven. Dit is een direct gevolg van de structuur en uiteindelijk van de omvang van de markt voor romans in de negentiende eeuw. Tot ver in de eeuw moet men onderscheid maken tussen lezers van romans en kopers van romans. Romans waren duur, zeker voor een genre dat in het algemeen slechts één keer werd gelezen (Streng 2011a: 155-156). Romans werden dan ook vaak gelezen via leesgezelschappen, verenigingen die in de grote en kleine burgerij werden opgericht, die gezamenlijk lectuur aanschafte en deze onderling lieten circuleren.³⁴ Leesge-

³³ Mogelijk kan het al dan niet aanschaffen van vertalingen uit het Frans als graadmeter worden gebruikt voor de doelgroep van een leesbibliotheek en kan een analyse naar brontalen van de inhoud van de vele tussen 1830 en 1900 verschenen tijdschriften met romans en verhalen (véél, géén of een nauwgezet afgebakend corpus vertalingen uit het Frans) een eerste handreiking bieden voor de rubricering van dergelijke tijdschriften.

³⁴ Uit recent onderzoek naar leesgezelschappen tussen 1815 en 1830 blijkt dat deze verenigingen democratisch waren georganiseerd: het directeurschap circuleerde en de boeken werden bij meerderheid van stemmen aangeschaft (Lubbers 2011: 180-181). Ik heb uit negentiende-eeuwse tijdschriften de indruk opgedaan dat deze opzet later in de eeuw werd verlaten en dat directeuren

zelschappen schaften boeken aan die voor de huiselijke kring waren bestemd en dus ook jeugdigen en vrouwen onder ogen kwamen. De leden wisten welke titels rondgingen. Hierboven citeerde ik de criticus P. Bruijn, die in de *Vaderlandsche letteroefeningen* de spot dreef met de hypocrisie van ‘directeuren van leesgezelschappen’, fatsoensrakers die het derde deel van Van Lenneps roman *Klaasje Zevenster* (het deel met de beruchte bordeelscène) alleen in gesloten couvert lieten rouleren, maar ondertussen heimelijk genoten van de romans van Balzac, Sue en Dumas fils.³⁵ Omdat de culturele elite voortdurend benadrukte dat Franse romans niet fatsoenlijk waren, zullen de leesgezelschappen, die voornamelijk bestonden in de kringen van de sterk aan fatsoen hechtende burgerij, ervoor hebben gewaakt dergelijke verdachte lectuur aan te schaffen.

Behalve door leesgezelschappen werden romans ook gekocht door leesbibliotheken, commerciële instellingen waar tegen kleine bedragen romans konden worden gehuurd. Wie herinnert zich niet de scène waarin Woutertje Pieterse, met een warm dubbeltje in zijn hand, naar de leesbibliotheek gaat om de rovergeschiedenis *Glorioso* te lenen? Leesbibliotheken waren er in soorten en maten. We zagen eerder dat de keurige leesbibliotheek van de Leidse Gebroeders Van der Hoek geen Nederlandse vertalingen van Paul de Kock aanschafte, maar in de Franstalige sectie ruim vijftig De Kocks bleek aan te bieden. Er zullen echter ook minder fatsoenlijke leesbibliotheken zijn geweest die juist zeer geïnteresseerd waren in de vertalingen van De Kock. De beheerders van dergelijke leesbibliotheken waren professionele inkopers, die erop moesten kunnen vertrouwen dat de uitgeverijen trouw bleven aan hun identiteit: zij moesten kunnen blindvaren op uitgeverijen als Eisendrath en Thompson, waarvan de uitgaven ongelezen moesten kunnen worden aangeschaft omdat ze precies die romans uitgaven die aansloten bij de smaak van hun clientèle.

Werkelijke groei van de markt van romankopers was pas mogelijk in de laatste decennia van de negentiende eeuw. Toen kwamen twee ontwikkelingen samen (hoger besteedbaar inkomen per huishouden en lagere kostprijzen van romans door technische ontwikkelingen) waardoor een nieuwe afzetmarkt, de particuliere koper, sterk aan belang kon winnen.³⁶ We zagen dat na 1870 het aantal uitgeverijen dat zich uitgesproken specialiseerde in een bepaalde brontaal, sterk afnam. Tevens zagen we dat verschillende uitgeverijen die al langer actief waren, na 1874 hun eerste uit het Frans vertaalde romans uitgaven. Dit kan zijn omdat Nederlandse critici de teugels iets lieten vieren of omdat er in Frankrijk meer romans werden uitgegeven die voldeden aan de morele eisen van de Nederlandse kritiek. Het is echter waarschijnlijker dat de uitgeverijen erop speculeerden dat de particuliere kopersmarkt toenam en dat die particuliere koper zich minder aantrok van de kritiek. Rond 1880 zien we ook uitgeverijen als Holdert en Wilms & Co verschijnen, uitgeverijen die zich niet alleen door de samenstelling van het fonds, maar ook door de prijsstelling onderscheidten van de uitgeverijen die zich lieten

zonder ruggespraak tot aanschaf overgingen van de nieuwste werken.

³⁵ Zie over de ophief rond het derde deel van Van Lenneps *Klaasje Zevenster*: Peters 1990.

³⁶ Zie De Wit 1993a over de vernieuwingen in de papierproductie en de prijsontwikkeling van boekdruk- in vergelijking met courantdrukpapier in de negentiende eeuw en De Wit 1993b over de technische vernieuwingen in het zetten en drukken in de negentiende eeuw en de prijsdalingen die ervan het gevolg waren. Nadere gegevens, toegespitst op de roman, zijn te vinden in Streng 2011b: 71-79.

leiden door de smaakoordelen van de culturele elite. Elders zal ik nader ingaan op de prijsstellingen van de uitgeverijen, hier volstaat het erop te wijzen dat bij Wilms & Co vrijwel alle uitgaven minder dan fl 2,00 kostten. De opvallendste uitgeverij is echter Holdert & Co. Ruim voordat de eerste H.E.M.A. (de Hollandsche Eenheidsprijzen Maatschappij Amsterdam) in 1926 aan de Kalverstraat zijn deuren opende, werkte Holdert al met eenheidsprijzen: enkele titels daargelaten kostten Holderts romans fl 1,00 (ongebonden) en fl 1,50 (gebonden). Op het eerste gezicht onderscheidt de prijsstelling zich niet van de deelprijzen uit de succesvolle reeks Guldens-Editie, die in 1858 werd opgezet en per ongebonden deel ook een gulden kostte, maar terwijl je bij Holdert voor een gulden een echt boek in groot 8o van zo'n 250 bladzijden kreeg (al was het op papier dat nauwelijks beter was dan krantenpapier) werd de Guldens-Editie uitgegeven op het onaanzienlijke kl. 8o of 16o-formaat. Holdert leverde romans die een ereplaats kregen op de boekenplank. Dat zijn romans in groot octavo in bepaalde kringen als een kostbaar bezit werden gekoesterd, leert de overlevering: Holderts romanuitgaven zijn antiquarisch nog steeds relatief ruim verkrijgbaar.

Met Holdert (die tussen 1880 en 1899 ten minste 131 eerste drukken van romans uitgaf) deed zich in de romanhandel een nieuw verschijnsel voor: een massamarkt voor romanlectuur en dus het ontstaan van een kopersgroep die zich aan culturele bevoogding onttrok. Die kopersgroep moet niet bij de arbeiders worden gezocht – de arbeidende klasse kocht geen boeken (Van Lente 1993: 186) – maar in de lagere burgerij (door de culturele elite gepersonifieerd in 'de kantoorklerk' of 'de handelsreiziger'). Het is gangbaar de laatste decennia van de negentiende eeuw te typeren als de periode waarin een 'highbrow'-cultuur ontstond, een scheiding tussen cultuurkringen die zich in Nederland met de Tachtigers zou hebben voorgedaan.³⁷ De scheiding tussen *highbrow* en *middlebrow* werd echter voorafgegaan door wijzigingen aan de andere kant van het spectrum: de kleine burgerij die zich verzelfstandigde tot een onafhankelijke kopersgroep en zich rond 1880 afsplitste van de brede groep die tot dan monolithisch als 'de burgerij' kon worden aangeduid. Kort daarna zou het resterende deel van 'de burgerij' in culturele zin uiteenvallen in *highbrow* en *middlebrow*.³⁸

In 1990 formuleerden J.J. Kloek en W.W. Mijnhardt een hypothese over de rol van de leesgezelschappen in de ontwikkeling van het uitgeversaanbod, die het verdient volledig te worden geciteerd:

Het lijkt er op dat het leesgezelschap, naast uiteraard de simpele economische functie (meer lectuur voor minder geld), ook een belangrijke sturende functie heeft vervuld. We mogen aannemen dat, als het om lectuur ging, een groot deel van de leden van de leesgezelschappen niet konden bogen op een lange, in generaties wortelende consumptieve traditie. Het leesgezelschap heeft ongetwijfeld deze groep geholpen zijn weg op de boekenmarkt te vinden. In een klein en overzichtelijk harmonisch gezelschap leerde men greep te krijgen op en een keuze te maken uit het amorfe cultuuraanbod. De schaduwzijde was de

37 Vergelijk Ruiters/Smulders 1996: 25, die stellen dat de moderne massacultuur tegelijkertijd met de 'high culture' ontstond.

38 Het aantal *highbrow* romans is laag en tot 1900 is er geen Nederlandse uitgeverij die zich hierin onderscheidt. Wel zou je kunnen stellen dat vertalingen van romans (ten minste waar het vertalingen uit het Frans, Duits of Engels betreft) na 1880 per definitie bestemd zijn voor een publiek uit de *middlebrow* of de *low culture*.

uniformering van de pluriformiteit, een proces dat gezien de economische betekenis van het leesgezelschap, ook de diversifiëring van het lecturaanbod heeft afgeremd.

Kloek en Mijnhardt hebben – naar eigen zeggen – bij de formulering van deze inzichten en veronderstellingen over de negentiende-eeuwse leescultuur ‘de gewaagde hypothese en misschien zelfs roekeloze speculatie’ niet gemedan (Kloek/Mijnhardt 1990: 117-119). Dat de leesgezelschappen in Nederland een belangrijk deel van de kopersmarkt voor romans vormden en dat dit heeft geleid tot een conservatief uitgeversbeleid hoeft niet langer een hypothese te worden genoemd.

Het is echter de vraag of Kloek en Mijnhardt gelijk hebben wanneer ze stellen dat de rol van de leesgezelschappen na het midden van de negentiende eeuw grotendeels zou zijn uitgespeeld (ibid.: 119). De leesgezelschappen bleven mijns inziens een factor van belang, al werden na 1850 de leesbibliotheken inderdaad steeds belangrijker. Kloek en Mijnhardt onderscheidde twee soorten: de leesbibliotheken op ideële grondslag (bijvoorbeeld bibliotheken van het Nut) en de commerciële leesbibliotheken. Als nieuwe hypothese zou ik willen poneren dat er binnen die commerciële leesbibliotheken een scherpe tweedeling bestond tussen de leesbibliotheken van lager allooi waar vrouwen en kinderen uit ‘nette kringen’ niet geacht werden te komen en leesbibliotheken die het type publiek bedienden dat voorheen niet of uitsluitend via leesgezelschappen las. Die nette bibliotheken lieten zich (evenzeer om commerciële redenen overigens) leiden door de smaken en voorkeuren van de burgerlijke elite, tenminste (denk aan het aanbod van de deftige leesbibliotheek van de Gebroeders Van der Hoek) waar het de samenstelling van het *Nederlandstalige* aanbod betrof. In het derde kwart van de negentiende eeuw was de economische betekenis van de leesgezelschappen en deze ‘nette’ leesbibliotheken zo groot dat zij – in de woorden van Kloek en Mijnhardt – ‘de diversifiëring van het lecturaanbod’ hebben afgeremd. Pas na 1870, toen de vraagzijde werd uitgebreid met de individuele consument, een nieuwe en ongekend omvangrijke kopersgroep, was er ruimte voor meer diversificatie van het aanbod enerzijds en specialisatie bij de aanbieders, de uitgeverijen, anderzijds.³⁹

8 Genres langs nationale lijnen

Genres zijn open ordeningsprincipes. Lezers gebruiken ze om hun weg te vinden in het aanbod. Genres zijn niet meer, maar ook niet minder dan stereotypen, die slechts kunnen bestaan bij de gratie van een zekere mate van selectieve waarneming. De overgrote meerderheid van de lezers weet dat er uitzonderingen op de regel mogelijk zijn, maar dat staat het gebruik van stereotypen niet in de weg. Dat geldt nu, en dat gold zeker in de negentiende eeuw. Toch zijn genres niet alleen maar onschuldige wegwijzers in het literaire landschap. Genres zijn gekarakteriseerd als ordeningsprincipes die het mogelijk maken de wereld te verdelen in: ‘le propre et l'étranger’, het eigene en het vreemde, categorieën waarmee zowel een identiteit wordt afgebakend als een waardeoordeel wordt uitgesproken.⁴⁰ Natio-

³⁹ Johannes 1995 beschrijft een vergelijkbare samenhang (uniformering en gematigdheid van opvattingen enerzijds en een beperkte afzetmarkt anderzijds) voor de tijdschriftenmarkt rond 1800.

⁴⁰ Dit geldt zeker in het Frans, waarin ‘propre’ niet alleen ‘het eigene’ maar ook ‘gepast’ betekent.

nale beelden en stereotypen spelen in de negentiende eeuw een belangrijke rol in de organisatie van het literaire leven (Leerssen 1995: 118). De 'Franse roman' en de 'niet-Franse roman' zijn daarvan een duidelijk voorbeeld.

'De Franse roman' was een belangrijke genre-aanduiding. Gold dit ook voor 'de Engelse', 'de Duitse' of zelfs voor 'de Nederlandse roman'? Ik kan hier slechts enkele impressies geven. In het begin van de negentiende eeuw, toen August Lafontaine de romanmarkt regeerde, treffen we 'de Duitse roman' inderdaad aan als (denigrerende) soortnaam. Toen in de jaren twintig Walter Scott en in de jaren dertig Charles Dickens op de voorgrond trad, werd 'de Engelse roman' in het algemeen beschouwd als literair en moreel hoogstaande en aangename lectuur. Nadat uitgeverijen als H.W. Kirberger vanaf het begin van de jaren vijftig een stroom van piëtistische romans van Engelse vrouwelijke auteurs op de markt brachten, kwam dit beeld echter onder druk te staan. Ik heb de indruk dat dit zelfs leidde tot een scheiding tussen 'de Engelse roman' en 'de roman van Engelse schrijfsters'.⁴¹ Het laatste was evenzeer een aanbeveling voor liefhebbers van stichtelijke lectuur als een diskwalificatie voor lezers die niet waren gesteld op zedenpreken van piëtistische huize. 'De Engelse roman', die vaak tegenover 'de Franse roman' werd gesteld, hield zeker tot 1880 zijn goede naam. De vele uitgeverijen die tussen 1835 en 1865 zo opvallend veel uit het Engels vertaalde romans uitgaven, gaven daarmee nadrukkelijk hun bewijs van goed gedrag af. Uitgeverijen hadden er uiteraard ook belang bij de clichés in stand te houden. Zolang men erop kon vertrouwen dat 'een Engelse roman' aan minimale eisen van zedelijkheid voldeed, kon een directeur van een leesgezelschap of leesbibliotheek tot aanschaf overgaan zonder het werk eerst te lezen of te moeten wachten op het oordeel van de kritiek.

Pas aan het einde van de negentiende eeuw werd er vaker onderscheid gemaakt tussen 'Engelse romans' en 'Amerikaanse romans'. Terwijl aanvankelijk op de titelpagina veelal 'Uit het Engelsch' werd vermeld, werd er na 1880 vaker verschil gemaakt en werd ook 'Uit het Amerikaansch' gebezigd. Of dit zich bij bepaalde lezers(groepen) direct vertaalde in een coherent en onderscheidend beeld van 'de Amerikaanse roman' durf ik echter niet te stellen. Groot-Brittannië werd gedurende de gehele periode als een eenheid beschouwd: 'de Ierse' of 'de Schotse' roman werden niet als genre-aanduidingen gebruikt. Dit laatste geldt ook voor 'de Duitse roman' – tenminste na 1830 – en 'de Nederlandse roman'. Uiteraard werden er volop verhandelingen gewijd aan 'de echt-Nederlandse roman', zoals onwelgevallige werken ook als 'onnederlands' werden afgedaan, maar dan was het doel een ideaalbeeld neer te zetten. De negentiende-eeuwer was te bekend met de diversiteit binnen het aanbod oorspronkelijk Nederlandse romans om 'de Nederlandse roman' als leeswijzer te kunnen gebruiken. Iedereen kende Jacob van Lennep en Bosboom-Toussaint, maar de lijst meest-gedrukte Nederlandse auteurs tussen 1790 en 1899 wordt met 108 titels (waaronder 33 eerste drukken) aangevoerd door Jan de Vries, wiens romans door de toonaangevende critici werden verafschuwed. Een uitgeverij als J.M.E. Meijer, die de romans van De Vries op de markt bracht, diskwalificeerde zich net zo onverbiddelijk als Thompson, Eisen-drath of Bergé, de uitgevers van Franse romans. Niet alleen Paul de Kock, ook Jan de Vries werd stiekem gelezen.

41 Ik dank Erica van Boven, die mij hierop attent maakte.

Bijlage

TABEL 4 Opbouw van de uitgeversfondsen naar brontalen, uitgesplitst naar eerste drukken en herdrukken

				<i>Eerste drukken naar brontaal</i>			
<i>Vestigingsplaats</i>	<i>Naam</i>	<i>van</i>	<i>tot</i>	<i>totaal</i>	<i>Duits</i>	<i>Engels</i>	<i>Frans</i>
Amsterdam	Johannes Allart	1790	1816	24	45,8%	12,5%	37,5%
Amsterdam	Gerbrand Roos	1790	1820	35	48,6%	14,3%	34,3%
Haarlem	François Bohn	1792	1818	54	61,1%	9,3%	5,6%
Amsterdam	J.C. van Kesteren	1818	1853	131	40,5%	9,2%	15,3%
Haarlem	De Erven F. Bohn	1819	1899	130	16,2%	56,2%	3,1%
Amsterdam	G.J.A. Beijerinck	1820	1849	28	10,7%	32,1%	3,6%
Amsterdam	Gebroeders Diederichs	1823	1853	33	21,2%	36,4%	12,1%
Groningen	W. van Boekeren	1824	1848	45	17,8%	48,9%	0,0%
Amsterdam	J.M.E. Meijer	1830	1871	55	21,8%	12,7%	1,8%
Amsterdam	Hendrik Frijlink	1831	1874	34	29,4%	58,8%	2,9%
Deventer	A. ter Gunne	1836	1883	149	57,7%	23,5%	8,7%
Amsterdam	J.D. Sijbrandi	1838	1872	60	3,3%	90,0%	0,0%
Amsterdam	H. Thompson	1841	1868	42	7,1%	4,8%	66,7%
Amsterdam	P.N. van Kampen	1841	1873	117	8,5%	80,3%	0,9%
Haarlem	A.C. Kruseman	1842	1864	41	12,2%	65,9%	0,0%
Amsterdam	De Wed. L. van Hulst en Zn	1845	1865	41	4,9%	82,9%	2,4%
Sneek	Van Druten & Bleeker	1846	1873	53	11,3%	77,4%	0,0%
Schiedam	H.A.M. Roelants	1846	1899	99	14,1%	16,2%	20,2%
Amsterdam	B. Eisendrath	1850	1873	103	50,5%	1,0%	34,0%
Amsterdam	Gebr. Kraaij	1850	1878	41	9,8%	68,3%	0,0%
Leiden	D. Noothoven van Goor	1851	1880	49	26,5%	24,5%	16,3%
Amsterdam	W.H. Kirberger	1852	1881	69	7,2%	88,4%	2,9%
Rotterdam	G.W. van Belle	1853	1887	42	21,4%	9,5%	23,8%
Amsterdam	Gebr. Binger	1854	1887	36	22,2%	44,4%	5,6%
Arnhem/ Den Haag	D.A. Thieme	1855	1879	68	22,1%	7,4%	0,0%
Leiden	A.W. Sijthoff	1856	1895	57	3,5%	7,0%	0,0%
Amsterdam	Wed. D. Kunst	1857	1866	25	36,0%	12,0%	40,0%
Den Haag	Gebr. Belinfante	1858	1897	31	6,5%	64,5%	9,7%
Haarlem	De Erven Loosjes	1859	1899	97	14,4%	69,1%	1,0%
Dordrecht	J.P. Revers	1860	1899	58	17,2%	5,2%	3,4%
Leiden	Van den Heuvell & Van Santen	1861	1872	31	6,5%	9,7%	77,4%
Leiden	De Breuk & Smits	1865	1893	36	38,9%	38,9%	11,1%
Nijmegen	H.C.A. Thieme	1865	1893	42	23,8%	52,4%	2,4%
Den Haag	M. Nijhoff	1865	1897	11	0,0%	0,0%	0,0%

					Herdrukken naar brontaal						
<i>Nederlands</i>	<i>overige talen</i>	<i>onbekend</i>	<i>van</i>	<i>tot</i>	<i>totaal</i>	<i>Duits</i>	<i>Engels</i>	<i>Frans</i>	<i>Nederlands</i>	<i>overige talen</i>	<i>onbekend</i>
4,2%	0,0%	0,0%	1792	1802	8	25,0%	25,0%	12,5%	37,5%	0,0%	0,0%
2,9%	0,0%	0,0%	1799	1819	7	57,1%	14,3%	28,6%	0,0%	0,0%	0,0%
24,1%	0,0%	0,0%	1792	1819	7	28,6%	0,0%	28,6%	42,9%	0,0%	0,0%
32,8%	2,3%	0,0%	1819	1835	14	57,1%	7,1%	21,4%	7,1%	7,1%	0,0%
15,4%	9,2%	0,0%	1823	1897	14	7,1%	50,0%	0,0%	35,7%	7,1%	0,0%
53,6%	0,0%	0,0%	1823	1842	3	0,0%	0,0%	33,3%	66,7%	0,0%	0,0%
30,3%	0,0%	0,0%			0						
20,0%	13,3%	0,0%	1833	1854	7	14,3%	14,3%	0,0%	42,9%	28,6%	0,0%
61,8%	1,8%	0,0%	1839	1874	11	9,1%	9,1%	0,0%	81,8%	0,0%	0,0%
5,9%	2,9%	0,0%	1840	1856	5	80,0%	20,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%
2,7%	7,4%	0,0%	1860	1879	15	73,3%	20,0%	0,0%	0,0%	6,7%	0,0%
3,3%	3,3%	0,0%			0						
19,0%	2,4%	0,0%	1852		1	0,0%	0,0%	0,0%	100%	0,0%	0,0%
7,7%	2,6%	0,0%	1842	1870	18	0,0%	77,8%	0,0%	22,2%	0,0%	0,0%
7,3%	14,6%	0,0%	1845	1870	14	14,3%	78,6%	0,0%	7,1%	0,0%	0,0%
0,0%	9,8%	0,0%	1858	1860	2	0,0%	100%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%
5,7%	5,7%	0,0%	1848	1875	19	0,0%	89,5%	0,0%	0,0%	10,5%	0,0%
49,5%	0,0%	0,0%	1847	1898	107	6,5%	43,0%	1,9%	41,1%	7,5%	0,0%
9,7%	4,9%	0,0%	1866	1876	4	0,0%	0,0%	50,0%	50,0%	0,0%	0,0%
22,0%	0,0%	0,0%	1862	1877	5	0,0%	20,0%	0,0%	80,0%	0,0%	0,0%
30,6%	2,0%	0,0%	1864	1877	5	20,0%	60,0%	0,0%	0,0%	20,0%	0,0%
1,4%	0,0%	0,0%	1860	1883	29	3,4%	86,2%	3,4%	6,9%	0,0%	0,0%
26,2%	14,3%	4,8%	1882	1894	5	0,0%	0,0%	0,0%	100%	0,0%	0,0%
22,2%	5,6%	0,0%	1869		1	0,0%	0,0%	0,0%	100%	0,0%	0,0%
69,1%	1,5%	0,0%	1855	1884	59	0,0%	0,0%	0,0%	100%	0,0%	0,0%
89,5%	0,0%	0,0%	1860	1897	104	4,8%	4,8%	0,0%	89,4%	1,0%	0,0%
4,0%	8,0%	0,0%	1861	1866	8	25,0%	0,0%	37,5%	12,5%	25,0%	0,0%
19,4%	0,0%	0,0%	1875		9	0,0%	100%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%
10,3%	4,1%	1,0%	1892	1896	7	0,0%	100%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%
69,0%	5,2%	0,0%	1880	1897	17	0,0%	0,0%	0,0%	94,1%	5,9%	0,0%
6,5%	0,0%	0,0%	1861	1869	13	0,0%	0,0%	100%	0,0%	0,0%	0,0%
11,1%	0,0%	0,0%	1874	1887	2	0,0%	50,0%	0,0%	50,0%	0,0%	0,0%
14,3%	7,1%	0,0%	1892	1893	2	0,0%	0,0%	0,0%	100%	0,0%	0,0%
100%	0,0%	0,0%	1866	1896	24	0,0%	0,0%	0,0%	100%	0,0%	0,0%

TABEL 4 (vervolg)				Eerste drukken naar brontaal				
<i>Vestigingsplaats</i>	<i>Naam</i>	<i>van</i>	<i>tot</i>	<i>totaal</i>	<i>Duits</i>	<i>Engels</i>	<i>Frans</i>	<i>Nederlands</i>
Amsterdam	IJ Rogge	1865	1898	27	74,1%	3,7%	0,0%	3,7%
Zutphen	W.J. Thieme & Co	1865	1898	26	19,2%	42,3%	3,8%	15,4%
Den Bosch	Henri Bogaerts	1866	1885	30	6,7%	3,3%	20,0%	66,7%
Alkmaar	P. Kluitman	1868	1898	38	52,6%	2,6%	0,0%	34,2%
Rotterdam	J. Bergé	1869	1890	46	30,4%	0,0%	69,6%	0,0%
Leiden	S.C. van Doesburgh	1869	1899	34	0,0%	26,5%	0,0%	55,9%
Amsterdam	L.J. Veen	1869	1899	48	16,7%	18,8%	0,0%	62,5%
Arnhem	H.W. van Marle	1872	1887	32	46,9%	0,0%	3,1%	43,8%
Schoonhoven	S. & W.N. van Nooten	1872	1897	20	15,0%	15,0%	0,0%	70,0%
Amsterdam	P.N. van Kampen & Zn	1873	1899	154	7,8%	33,8%	0,0%	47,4%
Arnhem	P. Gouda Quint	1874	1898	95	38,9%	29,5%	2,1%	25,3%
Sneek	J.F. van Druten	1875	1899	65	32,3%	33,8%	3,1%	24,6%
Arnhem	J. Rinkes Jr.	1876	1886	32	40,6%	28,1%	0,0%	18,8%
Den Bosch	G. Mosmans Sen.	1876	1894	47	25,5%	6,4%	40,4%	17,0%
Arnhem	J. Minkman	1877	1895	52	19,2%	15,4%	5,8%	55,8%
Den Bosch	Kath. Illustratie	1878	1896	58	29,3%	10,3%	37,9%	19,0%
Rotterdam/ Amsterdam	Jac's G. Robbers	1878	1897	24	0,0%	20,8%	70,8%	8,3%
Den Haag	Henri J. Stemberg	1879	1883	24	4,2%	12,5%	4,2%	79,2%
Amsterdam	Holdert (& Co)	1880	1899	131	40,5%	41,2%	15,3%	1,5%
Rotterdam/ Amsterdam	Elsevier	1881	1899	45	0,0%	0,0%	35,6%	64,4%
Arnhem- Nijmegen	Gebr. E. & M. Cohen	1883	1898	35	34,3%	48,6%	11,4%	5,7%
Amsterdam	A. van Klaveren	1884	1897	48	43,8%	14,6%	20,8%	16,7%
Amsterdam	Wilms & Co	1884	1899	23	4,3%	21,7%	69,6%	4,3%
Den Haag	Charles Ewings	1885	1888	13	0,0%	0,0%	0,0%	100%
Rotterdam	D. Bolle	1886	1899	25	56,0%	24,0%	16,0%	4,0%
Amsterdam	N.J. Boon	1886	1899	63	27,0%	28,6%	14,3%	25,4%
Leiden	A.H. Adriani	1888	1899	35	17,1%	2,9%	0,0%	14,3%
Den Haag	“Nederland”	1892	1899	19	10,5%	0,0%	89,5%	0,0%
Amsterdam	H.J.W. Becht	1892	1899	36	0,0%	27,8%	0,0%	61,1%
Utrecht	H. Honig	1892	1899	38	7,9%	28,9%	0,0%	47,4%
Amsterdam	Loman & Funke	1893	1899	31	12,9%	19,4%	6,5%	51,6%

				<i>Herdrukken naar brontaal</i>						
<i>overige talen</i>	<i>onbekend</i>									
		<i>van</i>	<i>tot</i>	<i>totaal</i>	<i>Duits</i>	<i>Engels</i>	<i>Frans</i>	<i>Nederlands</i>	<i>overige talen</i>	<i>onbekend</i>
18,5%	0,0%	1877	1890	9	100%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%
19,2%	0,0%	1888	1894	6	0,0%	83,3%	0,0%	16,7%	0,0%	0,0%
0,0%	3,3%	1876		3	0,0%	0,0%	0,0%	100%	0,0%	0,0%
10,5%	0,0%	1871	1872	2	50,0%	0,0%	50,0%	0,0%	0,0%	0,0%
0,0%	0,0%	1850	1895	29	3,4%	3,4%	44,8%	48,3%	0,0%	0,0%
17,6%	0,0%	1892		1	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	100%	0,0%
2,1%	0,0%	1892	1899	22	40,9%	4,5%	0,0%	54,5%	0,0%	0,0%
6,3%	0,0%	1888		1	0,0%	0,0%	0,0%	100%	0,0%	0,0%
0,0%	0,0%	1871	1899	10	20,0%	20,0%	0,0%	60,0%	0,0%	0,0%
10,4%	0,6%	1873	1899	63	3,2%	30,2%	0,0%	65,1%	1,6%	0,0%
4,2%	0,0%	1877	1897	49	98,0%	0,0%	2,0%	0,0%	0,0%	0,0%
6,2%	0,0%	1871	1897	24	79,2%	16,7%	0,0%	4,2%	0,0%	0,0%
12,5%	0,0%	1879	1885	2	50,0%	50,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%
2,1%	8,5%	1880	1894	8	12,5%	12,5%	0,0%	62,5%	0,0%	12,5%
3,8%	0,0%	1880	1894	19	0,0%	52,6%	0,0%	47,4%	0,0%	0,0%
0,0%	3,4%	1885		3	0,0%	0,0%	0,0%	100%	0,0%	0,0%
0,0%	0,0%	1873	1898	19	0,0%	0,0%	94,7%	5,3%	0,0%	0,0%
0,0%	0,0%	1880	1883	13	0,0%	0,0%	23,1%	76,9%	0,0%	0,0%
0,8%	0,8%	1890		1	100%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%
0,0%	0,0%	1880	1899	150	0,0%	4,0%	86,7%	9,3%	0,0%	0,0%
0,0%	0,0%	1880	1899	110	77,3%	18,2%	0,9%	3,6%	0,0%	0,0%
2,1%	2,1%	1884	1895	8	0,0%	0,0%	50,0%	50,0%	0,0%	0,0%
0,0%	0,0%	1884	1899	16	0,0%	0,0%	93,8%	6,3%	0,0%	0,0%
0,0%	0,0%	1884	1899	30	0,0%	0,0%	0,0%	100%	0,0%	0,0%
0,0%	0,0%	1852	1899	115	17,4%	14,8%	13,0%	53,0%	1,7%	0,0%
4,8%	0,0%	1887	1899	14	57,1%	28,6%	7,1%	7,1%	0,0%	0,0%
65,7%	0,0%	1891	1896	3	33,3%	0,0%	0,0%	0,0%	66,7%	0,0%
0,0%	0,0%	1892	1896	21	0,0%	0,0%	100%	0,0%	0,0%	0,0%
11,1%	0,0%	1894	1899	6	0,0%	33,3%	0,0%	50,0%	16,7%	0,0%
15,8%	0,0%	1886	1898	5	0,0%	100%	0,0%	0,0%	0%	0,0%
9,7%	0,0%	1898		2	0,0%	0,0%	0,0%	100%	0%	0,0%

TABEL 5 Eerste drukken van romans per vijf jaar per brontaal, als percentage van de totale titelproductie van de eerste drukken per vijf jaar

	Eerste drukken naar brontaal					Totaal	Eerste drukken naar brontaal				
	Duits	Engels	Frans	Nederlands	overige talen		Duits	Engels	Frans	Nederlands	overige talen
1790-1794	39	14	21	23	1	98	39,8%	14,3%	21,4%	23,5%	1,0%
1795-1799	16	5	6	10		37	43,2%	13,5%	16,2%	27,0%	0,0%
1800-1804	34	13	24	12	1	84	40,5%	15,5%	28,6%	14,3%	1,2%
1805-1809	43	6	11	14		74	58,1%	8,1%	14,9%	18,9%	0,0%
1810-1814	35	5	13	15		68	51,5%	7,4%	19,1%	22,1%	0,0%
1815-1819	44	22	15	18	2	102	43,1%	21,6%	14,7%	17,6%	2,0%
1820-1824	63	19	16	13	1	112	56,3%	17,0%	14,3%	11,6%	0,9%
1825-1829	35	26	19	51	5	136	25,7%	19,1%	14,0%	37,5%	3,7%
1830-1834	58	20	17	52	3	150	38,7%	13,3%	11,3%	34,7%	2,0%
1835-1839	59	67	30	71	8	235	25,1%	28,5%	12,8%	30,2%	3,4%
1840-1844	68	71	29	85	24	277	24,5%	25,6%	10,5%	30,7%	8,7%
1845-1849	70	91	64	78	39	342	20,5%	26,6%	18,7%	22,8%	11,4%
1850-1854	43	118	44	90	16	311	13,8%	37,9%	14,1%	28,9%	5,1%
1855-1859	52	114	33	72	19	290	17,9%	39,3%	11,4%	24,8%	6,6%
1860-1864	101	117	42	66	27	353	28,6%	33,1%	11,9%	18,7%	7,6%
1865-1869	121	128	87	97	23	456	26,5%	28,1%	19,1%	21,3%	5,0%
1870-1874	130	137	54	106	12	439	29,6%	31,2%	12,3%	24,1%	2,7%
1875-1879	105	121	81	152	33	492	21,3%	24,6%	16,5%	30,9%	6,7%
1880-1884	118	125	84	189	25	541	21,8%	23,1%	15,5%	34,9%	4,6%
1885-1889	183	135	74	207	52	651	28,1%	20,7%	11,4%	31,8%	8,0%
1890-1894	154	184	90	230	64	722	21,3%	25,5%	12,5%	31,9%	8,9%
1895-1899	128	185	86	277	59	735	17,4%	25,2%	11,7%	37,7%	8,0%
onbekend		1				1					

TABEL 6 Eerste drukken: referentiewaarden per brontaal/tijdvak

<i>Tijdvak</i>	<i>Eerste drukken per brontaal</i>					<i>Totaal</i>	<i>Eerste drukken per brontaal</i>				
	<i>Duits</i>	<i>Engels</i>	<i>Frans</i>	<i>Nederlands</i>	<i>overige talen</i>		<i>Duits</i>	<i>Engels</i>	<i>Frans</i>	<i>Nederlands</i>	<i>overige talen</i>
1790-1819	211	65	90	92	2	460	45,9%	14,1%	19,6%	20,0%	0,4%
1790-1824	274	84	106	105	5	574	47,7%	14,6%	18,5%	18,3%	0,9%
1815-1854	440	434	234	458	98	1664	26,4%	26,1%	14,1%	27,5%	5,9%
1815-1899	1532	1680	865	1854	412	6343	24,2%	26,5%	13,6%	29,2%	6,5%
1820-1849	353	294	175	350	80	1252	28,2%	23,5%	14,0%	28,0%	6,4%
1820-1854	396	412	219	440	96	1563	25,3%	26,4%	14,0%	28,2%	6,1%
1830-1874	702	863	400	717	171	2853	24,6%	30,2%	14,0%	25,1%	6,0%
1835-1874	644	843	383	665	168	2703	23,8%	31,2%	14,2%	24,6%	6,2%
1835-1884	867	1089	548	1006	226	3736	23,2%	29,1%	14,7%	26,9%	6,0%
1840-1864	334	511	212	391	125	1573	21,2%	32,5%	13,5%	24,9%	7,9%
1840-1869	455	639	299	488	148	2029	22,4%	31,5%	14,7%	24,1%	7,3%
1840-1874	585	776	353	594	160	2468	23,7%	31,4%	14,3%	24,1%	6,5%
1845-1869	387	568	270	403	124	1752	22,1%	32,4%	15,4%	23,0%	7,1%
1845-1874	517	705	324	509	136	2191	23,6%	32,2%	14,8%	23,2%	6,2%
1845-1899	1205	1455	739	1564	369	5332	22,6%	27,3%	13,9%	29,3%	6,9%
1850-1874	447	614	260	431	97	1849	24,2%	33,2%	14,1%	23,3%	5,2%
1850-1879	552	735	341	583	130	2341	23,6%	31,4%	14,6%	24,9%	5,6%
1850-1884	670	860	425	772	155	2882	23,2%	29,8%	14,7%	26,8%	5,4%
1850-1889	853	995	499	979	207	3533	24,1%	28,2%	14,1%	27,7%	5,9%
1850-1894	1007	1179	589	1209	271	4255	23,7%	27,7%	13,8%	28,4%	6,4%
1855-1869	274	359	162	235	69	1099	24,9%	32,7%	14,7%	21,4%	6,3%
1855-1879	509	617	297	493	114	2030	25,1%	30,4%	14,6%	24,3%	5,6%
1855-1884	627	742	381	682	139	2571	24,4%	28,9%	14,8%	26,5%	5,4%
1855-1899	1092	1246	631	1396	314	4679	23,3%	26,6%	13,5%	29,8%	6,7%
1860-1874	352	382	183	269	62	1248	28,2%	30,6%	14,7%	21,6%	5,0%
1860-1899	1040	1132	598	1324	295	4389	23,7%	25,8%	13,6%	30,2%	6,7%
1865-1889	657	646	380	751	145	2579	25,5%	25,0%	14,7%	29,1%	5,6%
1865-1894	811	830	470	981	209	3301	24,6%	25,1%	14,2%	29,7%	6,3%
1865-1899	939	1015	556	1258	268	4036	23,3%	25,1%	13,8%	31,2%	6,6%
1870-1889	536	518	293	654	122	2123	25,2%	24,4%	13,8%	30,8%	5,7%
1870-1899	818	887	469	1161	245	3580	22,8%	24,8%	13,1%	32,4%	6,8%
1875-1884	223	246	165	341	58	1033	21,6%	23,8%	16,0%	33,0%	5,6%
1875-1889	406	381	239	548	110	1684	24,1%	22,6%	14,2%	32,5%	6,5%
1875-1894	560	565	329	778	174	2406	23,3%	23,5%	13,7%	32,3%	7,2%
1875-1899	688	750	415	1055	233	3141	21,9%	23,9%	13,2%	33,6%	7,4%
1880-1899	583	629	334	903	200	2649	22,0%	23,7%	12,6%	34,1%	7,6%
1885-1899	465	504	250	714	175	2108	22,1%	23,9%	11,9%	33,9%	8,3%
1890-1899	282	369	176	507	123	1457	19,4%	25,3%	12,1%	34,8%	8,4%

TABEL 7 Herdrukken van romans per vijf jaar per brontaal, als percentage van de totale titelproductie van de herdrukken per vijf jaar

	Herdrukken per brontaal					Totaal	Herdrukken per brontaal				
	Duits	Engels	Frans	Neder-lands	overige talen		Duits	Engels	Frans	Neder-lands	overige talen
1790-1794	5	1	0	8	0	14	35,7%	7,1%	0,0%	57,1%	0,0%
1795-1799	3	4	6	1	0	14	21,4%	28,6%	42,9%	7,1%	0,0%
1800-1804	4	1	2	2	0	9	44,4%	11,1%	22,2%	22,2%	0,0%
1805-1809	3	2	0	0	0	5	60,0%	40,0%	0,0%	0,0%	0,0%
1810-1814	1	1	3	2	0	7	14,3%	14,3%	42,9%	28,6%	0,0%
1815-1819	6	2	5	4	1	18	33,3%	11,1%	27,8%	22,2%	5,6%
1820-1824	2	1	3	5	0	11	18,2%	9,1%	27,3%	45,5%	0,0%
1825-1829	9	3	3	2	0	17	52,9%	17,6%	17,6%	11,8%	0,0%
1830-1834	2	1	1	4	0	8	25,0%	12,5%	12,5%	50,0%	0,0%
1835-1839	3	2	0	7	0	12	25,0%	16,7%	0,0%	58,3%	0,0%
1840-1844	6	1	0	6	1	14	42,9%	7,1%	0,0%	42,9%	7,1%
1845-1849	4	2	0	5	2	13	30,8%	15,4%	0,0%	38,5%	15,4%
1850-1854	4	11	1	15	0	31	12,9%	35,5%	3,2%	48,4%	0,0%
1855-1859	9	15	3	15	3	45	20,0%	33,3%	6,7%	33,3%	6,7%
1860-1864	6	16	5	21	3	51	11,8%	31,4%	9,8%	41,2%	5,9%
1865-1869	6	40	14	37	4	101	5,9%	39,6%	13,9%	36,6%	4,0%
1870-1874	19	40	11	44	14	128	14,8%	31,3%	8,6%	34,4%	10,9%
1875-1879	27	35	35	86	2	185	14,6%	18,9%	18,9%	46,5%	1,1%
1880-1884	36	41	25	82	1	185	19,5%	22,2%	13,5%	44,3%	0,5%
1885-1889	49	40	20	110	4	223	22,0%	17,9%	9,0%	49,3%	1,8%
1890-1894	62	50	76	131	3	322	19,3%	15,5%	23,6%	40,7%	0,9%
1895-1899	68	49	101	114	6	338	20,1%	14,5%	29,9%	33,7%	1,8%
onbekend	21	12	11	34	0	78	26,9%	15,4%	14,1%	43,6%	0,0%
	355	370	325	735	44	1829	19,4%	20,2%	17,8%	40,2%	2,4%

TABEL 8 Herdrukken: referentiewaarden per brontaaltaal/tijdvak

	Herdrukken per brontaal					Totaal	Herdrukken per brontaal				
	Duits	Engels	Frans	Neder-lands	overige talen		Duits	Engels	Frans	Neder-lands	overige talen
1845-1879	75	159	69	223	28	554	13,5%	28,7%	12,5%	40,3%	5,1%
1845-1899	228	291	190	552	37	1298	17,6%	22,4%	14,6%	42,5%	2,9%
1850-1899	303	338	301	674	40	1656	18,3%	20,4%	18,2%	40,7%	2,4%
1860-1899	214	277	189	526	34	1240	17,3%	22,3%	15,2%	42,4%	2,7%
1870-1899	143	212	110	380	28	873	16,4%	24,3%	12,6%	43,5%	3,2%
1875-1899	137	196	105	359	25	822	16,7%	23,8%	12,8%	43,7%	3,0%
1880-1899	200	151	208	389	13	961	20,8%	15,7%	21,6%	40,5%	1,4%
1885-1899	355	370	325	325	44	1419	25,0%	26,1%	22,9%	22,9%	3,1%

Bibliografie

- Beekman 1993 – K.D. Beekman, 'Paul de Kock, een veel geciteerd eroticus'. In: *Literatuur* 10 (1993), p. 83-87.
- Van den Berg 1995 – W. van den Berg, 'Les horreurs du romantisme français'. In: S. van Dijk (ed.), *George Sand lue a l'étranger*, Amsterdam, 1995, p. 121-140.
- Ten Brink 1870 – J. ten Brink, 'Een nederlaag van het letterkundig Realisme' [over: *L'Éducation sentimentale. Histoire d'une jeune homme*, van Gustave Flaubert]. In: *De Nederlandsche spectator* (1870), p. 77-79; 93-96; 126-129; 134-135.
- Ten Brink/Huet 1965 – J. ten Brink en Cd. Busken Huet, *Brieven aan de uitgever van het tijdschrift Nederland 1873-1886*, uitgegeven door L. Brummel, Den Haag, 1965.
- Bruijn 1866 – P. Bruijn, 'Erckmann-Chatrion'. In: *Vaderlandsche letteroefeningen* (1866) I, p. 501-512 (www.dbnl.org/tekst/_vadoo3186601_01/_vadoo3186601_01_0056.php).
- Cohen 1997 – M. Cohen, 'Woman and Fiction in the Nineteenth Century'. In: T. Unwin (ed.), *The Cambridge Companion to the French Novel. From 1800 to the Present*, Cambridge, 1997, p. 54-72.
- Coward 1997 – D. Coward, 'Popular Fiction in the Nineteenth Century'. In: T. Unwin (ed.), *The Cambridge Companion to the French Novel. From 1800 to the Present*, Cambridge, 1997, p. 73-92.
- Frijhoff 1989 – W. Frijhoff, 'Verfransing? Franse taal en Nederlandse cultuur tot in de revolutietijd'. In: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 104 (1989), p. 592-609.
- Johannes 1995 – G.J. Johannes, *De barometer van de smaak. Tijdschriften in Nederland 1770-1830*, Den Haag, 1995.
- De Keyser 1865 – J.P. de Keyser, 'Over het lezen'. In: *Levensvormen. Verzamelde schetsen*, Arnhem, 1865.
- Kloek 1981 – J.J. Kloek, 'Rhijnvis Feith, het belang en de gevoelige lezer. Een receptie-esthetische problematiek avant la lettre'. In: *TNTL* 97 (1981), p. 120-145.
- Kloek/Mijnhardt 1990 – J.J. Kloek en W.W. Mijnhardt, 'Negentiende-eeuwse leescultuur'. In: *De negentiende eeuw* 14 (1990), p. 113-119.
- Kruseman 1887/88 – A.C. Kruseman, *Bouwstoffen voor een geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel, gedurende de halve eeuw 1830-1880*. Amsterdam, 1887-1888. (2 delen).
- Leemans 2009 – I. Leemans, 'The translation Machine. Mechanisms of Cultural Transfer between the German Lands and the Netherlands, 1750-1840'. In: J. Konst, I. Leemans en B. Noak (ed.), *Niederländisch-deutsche Kulturbeziehungen, 1600-1830*. Göttingen, 2009, p. 343-356.
- Leersen 1995 – J. Leersen, 'Imagerie et distance culturelles: une sociopolitique du goût'. In: S. van Dijk (ed.), *George Sand lue a l'étranger*. Amsterdam, 1995, p. 113-120.
- Lente 1993 – D. Van Lente, 'De markt voor drukwerk'. In: Lintsen 1993, p. 181-197.
- Lintsen 1993 – W. Lintsen (red.), *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890. Deel II. Gezondheid en openbare hygiëne. Waterstaat en infrastructuur. Papier, druk en communicatie*. Zutphen, 1993.
- Lubbers 2011 – A. Lubbers, "'Weinig meer dan hun naam ...". Nieuwe inzichten over vroegnegentiende-eeuwse Noord-Nederlandse leesgezelschappen'. In: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 18 (2011), p. 171-189.
- Luger 1986 – B. Luger, 'Wie las wat in de negentiende eeuw? Een verkenning'. In: W. van den Berg (red.), *Nederlandse literatuur van de negentiende eeuw. Twaalf verkenningen*. Utrecht, 1986, p. 46-68.
- Maas 1998 – N. Maas, 'Een bijster artistiek bureau'. In: *De Boekenwereld. Tijdschrift voor boek & prent* 14 (1998), p. 232-241.
- Peters 1990 – K. Peters, 'Een schandelijk boek. Klaasje Zevenster en de opvattingen over prostitutie in de negentiende eeuw'. In: *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 11 (1990), p. 26-54.
- Praamstra 2007 – O. Praamstra, *Busken Huet. Een biografie*. Amsterdam, 2007.
- Ruiter/Smulders 1996 – F. Ruiter en W. Smulders, *Literatuur en moderniteit in Nederland, 1840-1990*. Amsterdam/Antwerpen, 1996.
- Streng 1995a – T. Streng, 'Het belang van het oogenblik'. *Opvattingen over nationaliteit, politiek en kunst in Nederland rond het midden van de negentiende eeuw*. Groningen, 1995 (Cahiers Nederlandse Letterkunde, 3).
- Streng 1995b – T. Streng, 'Realisme' in de kunst- en literatuurbeschouwing in Nederland tot 1875. *Een begripshistorische studie*. Amsterdam, 1995.

- Streng 2011a – T. Streng, ‘De roman in Nederland, 1790-1899. Een boekhistorische verkenning’. In: *TNTL* 127 (2011), p. 138-162.
- Streng 2011b – T. Streng, ‘Een kwestie van vraag en aanbod’. In: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 18 (2011), p. 69-96.
- De Wit 1993a – O. de Wit, ‘Papier’. In: Lintsen 1993, p. 199-221.
- De Wit 1993b – O. de Wit, ‘Zetten en drukken’. In: Lintsen 1993, p. 222-247.

Adres van de auteur

Vrolikstraat 34-D
1091 VG Amsterdam
toos.streng@hetnet.nl